

А.П.Коваль

Життя і пригоди знайомих незнайомців

А.П.Коваль

Життя і пригоди знайомих незнайомих

Розповіді про мову

Для молодшого
та середнього
шкільного віку

Художник
Микола Ємельянов

КИЇВ
«ВЕСЕЛКА»
1990

ББК 81
К56

Звідки приходять до нас слова? Хто їх придумує? Свої вони чи чужі? Що означали вони раніше? Чому ця річ, рослина або тварина називається так, а не інакше? Яку роль у житті людини відіграє мова?.. На ці та багато інших запитань дає відповідь книга відомого мовознавця, доктора філологічних наук, професора Київського держуніверситету імені Т. Г. Шевченка А. П. Коваль.

Откуда приходят к нам слова? Кто их придумывает? Свои они или чужие? Что означали раньше? Почему эта вещь, растение или животное называется так, а не иначе? Какую роль в жизни человека играет язык?.. На эти и многие другие вопросы дает ответ книга известного лингвиста, доктора филологических наук, профессора Киевского госуниверситета имени Т. Г. Шевченко А. П. Коваль.

Редактор Т. Г. Качалова

К 4803640201—173 105.90.
М206(04)—90

ISBN 5-301-00632-0

© Алла Коваль, 1990

© Микола Ємельянов, ілюстрації,
1990

Книжка ця про слова. Про ті слова, які ми промовляємо щодня, а часом і щогодини. І про ті слова, які ми згадуємо рідко, а тому вони здаються трохи незвичними, а часом і таємничими.

Звідки приходять слова? Хто їх придумує? Свої вони чи чужі? Що означали раніше? Про все це ви часто питаєте близьких вам людей — батьків, друзів, вчителів. Та не завжди у ваших близьких є час і змога відповісти вам докладно й зрозуміло. От і шукайте відповідь на такі питання у цій книжці.

Навіщо знати, як «зроблено» слово? Для того, щоб слова були для вас не сірими камінчиками, а прозорими привабливими скельцями, крізь які багато всього видно. Видно історію слова та історію предмета, ним названого. Видно всю родину слова, його шлях до нас, якщо це слово чуже. Чужі слова звичайно приходять до нас з предметами, які вони називають. Тому в цій книжці будуть також розповіді про найрізноманітніші предмети.

Вивчаючи життя слова, розкриваючи його секрети, ми розкриваємо для себе й секрети історії, а також людської винахідливості й таланту.

Кожне слово нашої мови можна уявити таким собі вічним мандрівником зі старовинними саквами — торбинами через плече. Припорошені ті сакви сивим пилом чужих доріг або зоряним пилом незліченних віків. Часом аж дивуєшся: як дотепно, розумно, економно «зроблене» слово! І кожне таке слово — начебто подарунок минулих століть нам. А ми вже передамо його наступним поколінням.

От і виходить, що мандрують і зазнають усіляких пригод не лише люди, а й слова. Зупинившись на якийсь час біля вас, вони розкажуть вам про себе. Ви тільки прислухайтеся до них уважно.

А тепер — про саму книжку. Перш ніж взятися за неї, я довго розмірковувала: як цікавіше розповісти вам про слова. Думала-гадала й вирішила розказати лише про ті, які ви зустрічаєте найчастіше.

Однак слів цих виявилось дуже багато, і щоб ви часом не знудьгувалися, я покликала на допомогу маленьких моїх друзів Тимоша та Оксанку.

Тиміш — ваш однокласник, страшенно допитливий і цікавий. Однокласники прозвали його «професором» — за те, що він багато читає і багато знає. Оксанка, молодша Тимошева сестричка, буквально «замучує» брата своїми нескінченними «як?» та «чому?». І Тиміш, хоч інколи й неохоче, відповідає на всі її запитання.

Сподіваюся, й ви прислухаетесь до їхніх розмов та суперечок. Запевняю, в них багато цікавого й повчального.

Ну, а завершується книжка розповідями про слова — назви рослин. Точніше рослини самі, а подекуди й з моєю допомогою, розповідають про себе й свої пригоди.

А в т о р

Наша мова

Прислухайтесь: з ранку й до вечора навколо вас звучить мова. Ось у сусідній кімнаті з кимось розмовляє мама, віддалік чується голос диктора, з вулиці долітають ледь чутні голоси людей. Ми всі так звикли до цього, що майже не помічаємо звучання мови. Ми чуємо її лише тоді, коли вона звернена до нас безпосередньо.

А тепер припустімо на хвилинку, що мови нашої — та й інших мов на землі — ще нема. Якою була б земля? Якими були б ми? Навіть уявити важко, яка б це була сумна й похмура картина: немає великих міст, ба, навіть малих сіл, не ходять поїзди, не літають літаки, немає автомобілів, скрізь тихо, пусто й сумно. Стіною стоять непрохідні ліси, а в них — хижі звірі, гадюки й сови... А хто там боязко визирає з печери? Та то ж первісна людина! Скоцюр-

билась від холоду й страху, щільніше натягає на голі плечі якусь шкуру, сторожко оглядається... Такими наші пращури були колись, такими б надовго вони зоставались, якби не зробили геніального відкриття: винайшли мову.

Мова допомагала людям порозумітися між собою, допомагала нашим предкам у їхньому важкому житті. Разом, усім великим родом, легше було корчувати ліс, звільняючи місце для посівів, разом приручати, а потім пасти худобу. І якщо раніше кожен сам повинен був додуматися до того, як зробити ту чи іншу роботу, то маючи мову, можна було розповісти молодшим про все, передати їм свій досвід. І тепер кожному наступному поколінню людей не треба було розпочинати все з самого початку: вчитися виготовляти знаряддя праці, довго, а часом і даремно, шукати найпридатнішу землю й найбагатші пасовиська.

Мова первісних людей була дуже бідною. Вона складалася з небагатьох слів. Значення кожного такого слова були нечіткі, їх супроводжували рухами, які допомагали людям порозумітися. Рухами вказували: «Піди туди!», «Візьми оце!», «Допоможи підняти!» Та минали століття, змінювалися люди, вдосконалювалися й мови.

Не одразу мови різних народів стали такими, якими вони є сьогодні. Так, наприклад, ми звикли міряти відстань метрами й кілометрами і думаємо, що так було завжди. А дві тисячі років тому германці, скажімо, не знали інших мір, ніж людські кроки. Вони казали: «Ліс тягнеться на дев'ять днів шляху для доброго пішохода». Згодом відстань міряли вже не ногами людини, а ногами коня: «Звідси до берега моря десять днів верхового шляху». Змінювалися

уявлення людей про навколишній світ, змінювалися й слова у мовах різних народів.

А далі сталася подія величезної ваги: люди винайшли письмо. Уявіть собі школу, в якій немає зошитів, книжок, щоденників, класної дошки — нічого. Як ви думаєте: чи легко було вчитися в такій школі? Дуже важко. Учням доводилося зі слів учителя все завчати напам'ять. Ви знаєте самі, як важко одразу запам'ятати вірш. А тодішні учні завчали не легкі вірші, а складені як вірш важкі правила, довгі рецепти, способи обробітку дерева й каменю, лікування різних хвороб та багато іншого. Тому винахід письма полегшив навчання, відкрив дорогу розвиткові багатьох наук і мистецтв.

Наше слов'янське письмо — знайомі й звичні літери абетки — пройшло довжелезний шлях, поки дійшло до нас. Поклав початок цьому один дуже давній і беручий народ — фінікійці, які жили за 30 століть до нас. Їхнє письмо запозичили й вдосконалили стародавні греки. Слов'янська азбука була зроблена за зразком грецької. До 24 грецьких літер було додано ще 19 літер. На наші українські землі ця азбука прийшла тисячу років тому. Увесь цей час вона змінювалась і вдосконалювалась, аж поки не стала такою, якою ми сьогодні й користуємося. Важко навіть сказати, скільки людей протягом століть доклали своїх зусиль, щоб сьогодні ми з вами могли писати й читати.

Скільки мов на землі? Вважають, що приблизно п'ять тисяч. Ними розмовляє далеко не однакова кількість людей: китайською мовою, наприклад, говорять понад 800 мільйонів людей, російською мовою — 240 мільйонів.

Українською мовою розмовляють приблизно 45

мільйонів чоловік. Наша мова належить до високо-розвинених мов світу. Багато зробили для вдосконалення нашої мови визначні представники народу — письменники, вчені, видавці книг, газет і журналів, освічені люди різних часів. Особливо почесне місце належить Тарасові Григоровичу Шевченку, який обробив, відшліфував і показав світові дорогоцінне каміння — мову простого, пригнобленого тоді народу України. Доклали своїх рук і свого розуму пізніші покоління українських письменників, учених, журналістів; допомагали їм у цьому представники російського, білоруського, польського та інших народів. Багато нових слів ми запозичили у своїх близьких і далеких сусідів.

Уся наша планета оповита невидимими шляхами, що ними мандрували й нині мандрують слова. Адже всі народи в усі часи навчалися один в одного. Навчаються й сьогодні. Стародавні греки їздили по науку в Єгипет, бо в єгипетських книгах було заховано багато скарбів людської мудрості, назбираних попередніми поколіннями єгиптян і ще давніших народів. Пізніше греки самі стали вчителями для римлян. Римляни, в свою чергу, стали вчителями для своїх сусідів. Серед сусідів цих були германці, від яких знання поширювалися по всій Європі.

У Росію за часів царювання Петра I ринули потоки іншомовних слів: цар «прорубав вікно в Європу». Він прагнув усе найкраще, що було в Європі, перейняти й застосувати в Росії. З новими предметами прийшли й нові слова — у промисловість, науку, побут. Це був кінець сімнадцятого і початок вісімнадцятого століття.

В українську мову чужомовні слова приходили зі сходу і з заходу, збагачуючи її. І сьогодні ми з вдяч-

ністю згадуємо наших незнаних, але таких розумних і допитливих предків, які в пошуках знань поповнювали запас слів рідної мови.

Ми з вами одержали у спадок сучасну українську літературну мову — багату, розвинену, гнучку. Нею можна висловити все: від найскладніших і найновіших наукових відкриттів до найвеселіших віршів, пісень і оповідань.

Проте наша мова, як і кожна, легко, без зусиль сама до рук не дається.

Ви бачили, мабуть, великий концертний рояль — красивий, блискучий, що сяє клавішами й золотими літерами. Ось до нього підходить хтось із вас, боязко доторкається до клавіші. Лунає глибокий, м'який звук. Як хочеться, щоб це був не окремий звук, а мелодія, хочеться заграти щось красиве, але... Якщо ви не вчилися грати — нічого у вас не вийде. Треба довго вчитися, наполегливо тренуватися, щоб з-під пальців легко й плавно полилася мелодія.

Отак і з мовою. Постає вона перед нами в усій своїй красі й принадності в піснях і віршах, казках і оповіданнях майстрів. А от коли доводиться самому щось переказати або розповісти, то інколи виходить дещо схоже на оту невправну гру на роялі — звуки є, а мелодії немає. Щоб вільно, невимушено, красиво розмовляти, треба вчитися. Вчитися довго й наполегливо: вивчати правила, бо це закони мови, завчати нові слова й цілі речення (прислів'я та приказки), бо це збагачує вашу мову, завчати вірші, бо це розвиває пам'ять. І тоді, послухавши вас, хтось скаже: «Як прекрасно звучить українська мова! Недарма її порівнюють зі співучою італійською мовою!» (А чи завжди нагадує співучу мову ваша відповідь на уроках?)

Знати, крім своєї рідної мови, ще й російську мову — життєва необхідність кожної людини в нашій країні.

У школі ви ще будете вивчати одну з іноземних мов: англійську, або французьку, або німецьку, або іспанську. Вона відкриває вам шлях у неznані далекі краї — спочатку через книжку, фільм, платівку, а потім, може, і шлях у саму країну. Адже багато дітей з різних країн світу приїждять до нас відпочивати і в гості; наші діти їздять до інших країн, особливо якщо добре знають мову, географію, літературу, історію цієї країни.

У нас у Радянському Союзі є численні й нечисленні народи, але мову кожного з них слід поважати і шанувати, незалежно від кількості людей, які розмовляють цією мовою. З такою ж повагою ми ставимося до всіх народів світу і їхніх мов.

Не шкодуйте часу й зусиль для вивчення мови. Мова — наш вірний друг і помічник протягом усього життя. Так нам заповідав наш великий поет:

...Учітесь, читайте,
І чужому навчайтесь,
Й свого не цурайтесь.
(Т. Шевченко)

ОГЛЯНЕМОСЬ НАЗАД — У МИНУЛЕ

Андрора

У цій книжці вам зустрінуться назви різних мов, з яких українська мова протягом усього її існування запозичала слова. Щоб вам не здалося, що це все мови наших близьких і далеких сьгоднішніх сусідів, давайте поставимо їх у рядок «за віком». Почнемо від найстаріших.

Коли говорять: «Це слово прийшло до нас з **грецької мови**», то мають на увазі не ту мову, якою розмовляють греки — наші сучасники, а ту, якою розмовляли і писали у Стародавній Греції.

Розквіт цієї держави припадає на останні шість століть перед нашою ерою (наша ера налічує 1989 років). Виходить, що між нами і стародавніми греками — дві з половиною тисячі років. «Це було так давно! — скажете ви. — Невже люди пам'ятають ще й досі про тих греків?» Так, пам'ятають, бо ті греки були людьми надзвичайними: вони залишили нам

усім прекрасні поетичні твори — «Іліаду» та «Одісею», чудові статуї, рештки величних споруд, наукові твори. Усе це було неперевершеним зразком для наступних поколінь і цінується усіма народами нашої планети. Тому не лише в українській мові, а й у багатьох мовах світу є грецькі слова.

Могутньою державою, яка підкорила собі навіть греків, був Стародавній Рим. Ця держава панувала не лише на півострові, де зараз ми бачимо на карті Італію, а й підкорювала собі сусідні землі, ведучи постійні війни. Проіснувала ця держава шість останніх століть до нашої ери та ще три століття нашої ери. Римляни, завойовуючи все нові землі, несли туди і свою мову. Це була **латинська мова**. З неї вийшли пізніше не лише італійська мова, а й французька, румунська, молдавська. Залишила латинська мова помітний слід і в інших мовах. Є латинські слова і в нашій мові.

Згадувати ми часом будемо і **готську мову** — мову одного з германських племен. Готи жили в Європі на початку нашої ери, особливо відомі були — своєю войовничістю і походами — у п'ятому і шостому століттях. Збереглося кілька рукописів, вони і показують нам, якою була ця мова.

Старослов'янська мова — це стародавня писемна, літературна мова усіх слов'ян. З'явилась вона у IX столітті, абетку для неї придумали брати Кирило і Мефодій, які були слов'янами. За основу своєї абетки вони брали грецьку, тільки ґрунтовно переробили її, щоб можна було звуки слов'янських мов того часу краще передати цими літерами. Самі брати розмовляли мовою македонських, південних слов'ян. Слова цієї мови і лягли в основу старослов'янської мови. Нею протягом кількох століть писалися релігійні твори, різні документи, наукові й художні твори. Поступово старослов'янська мова почала вбирати в

М Р С
N E R

Латинський
напис

А^(аз) Б Ж^(живіте)
З^(земля) Ъ^(ять)
(буки)

Кирилиця

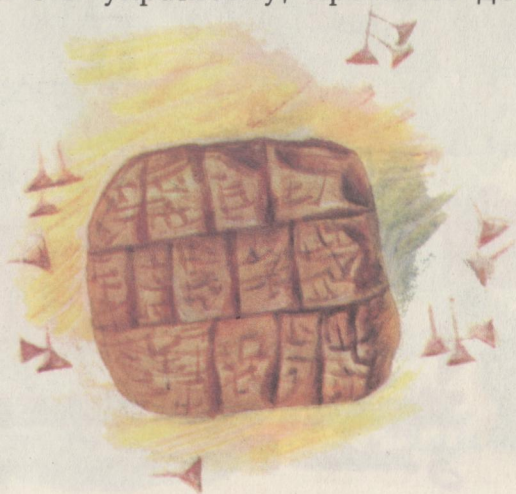
Кудак і кудакярниця
з міста Понней.

себе слова з інших слов'янських мов: на якій слов'янській землі писалася книжка, ті слова й потрапляли в рукописи. При перекладі грецьких книжок у старослов'янську мову потрапило багато грецьких слів. Саме через цю мову грецькі слова увійшли в наші східнослов'янські мови — українську, російську, білоруську.

Усі ці мови — і давньогрецька, і латинська, і готська, і старослов'янська — давно вже мертві, ними ніхто не розмовляє.

Інша річ — **тюркські мови**. Це не одна мова, а велика група близькоспоріднених мов народів Сходу. На величезних просторах від Східної Європи і Кавказу до Середньої Азії та Сибіру живуть народи, які можуть порозумітися між собою, хоч і розмовляють різними мовами. Усі ці мови — і сучасні, живі, і давні, мертві — зветься разом тюркські мови. Сюди належать чуваська, казахська, киргизька та багато інших мов. Це наші східні сусіди, з якими нам довелося і торгувати і воювати, тому слова тюркських мов потрапляли у східнослов'янські мови, а значить і в українську, протягом довгого часу.

Слова розповідають про

школу

аз

аб

танцює

12345

геометрію
і хімію

спортив

25

картину і картину

парасольку

Так кажете ви, входячи на шкільне подвір'я першого вересня. А якби школа могла відповісти вам, що б вона сказала? Дзвінко й голосно, як це робите ви, вона сказала б: «Добрий день! Здрастуй!» А потім тихіше — «Дзїєнь добри!», ще тихіше — «Гутен таг!» і зовсім тихо — «Салют»...

Дивно, правда? Від кого школа взяла ці привітання? Хто й коли вітав її цими словами?

Школа наша, виявляється, дуже стара. Їй уже 24 століття. Коли вона з'явилася, стародавні греки назвали її **схоле**. Нам би ця перша школа здалась досить дивною, якби вдалося в ній побувати. Це було місце, де діти проводили свій вільний час. Та могли відвідувати школу не всі діти Стародавньої Греції, а лише хлопчики з вільних родин. Дітей рабів до школи не приймали, не ходили до школи й дівчатка.

Школи були не однакові, а різні. В кожній з них навчали якомусь одному предмету. Спочатку хлоп-

чки ходили до школи, в якій їх учили читати, писати й рахувати. З цієї школи вони переходили до іншої, де їх навчали співів, музики, поезії. Завершувалося навчання в школі, яка готувала майбутніх воїнів. Тут хлопці загартовувалися, вчилися володіти різними видами тогочасної зброї.

Школи ці не були державними, як у нас, а належали окремим людям. Кожен власник школи заводив у ній свої порядки.

А що означало слово **схоле**? Воно спочатку означало «затримка», потім «заняття у вільний час». Далі цим словом греки почали називати читання, а ще пізніше — лекцію.

До нас, на наші слов'янські землі, школа прийшла тисячу років тому. І була вона на початку дуже схожою своїми порядками на оту давньогрецьку. Так само вчилися в ній діти заможних людей, так само учні піднімалися сходинками наук.

По дорозі до нас школа побувала у Стародавньому Римі, де учні вітали її словом «Салют!». У німецьких землях учні, приходячи в школу, чемно промовляли: «Гутен таг!» — «Добрий день!» У польській школі учні казали і кажуть сьогодні: «Дзієнь добри!» А оскільки польська мова теж слов'янська, як і українська, то перекладати це привітання не треба — і так зрозуміло: «День добрий!»

Так грецьке слово **схоле** по дорозі до нас і стало **школою**.

У ШКОЛІ ВСЕ ТАКЕ ЗНАЙОМЕ

І справді: ось ви переступили шкільний поріг, а далі — знайомий з минулого року вестибюль: портрети, дзеркало, картини... Вестибюль знайомий,

а його назва? Чому дома — вітальня або коридор, у театрі — фойє, в готелі — хол, а в школі — вестибюль? Адже скрізь це — перше приміщення, до якого ми потрапляємо зовні.

Спочатку давайте виберемо слово, яке зустрічається найчастіше. Ви скажете: «Це — **коридор**». В основі цього слова заховалося латинське дієслово із значенням «бігати». Дивно. Невже коридори споконвіку існували для того, щоб ними бігали? Ну, в школі — зрозуміло, там коридори для того й існують, щоб ними бігали «малявки», а чергові робили їм зауваження. А в інших будинках? Виявляється, що ті перші коридори, від яких пішли усі інші, були не в звичайних домівках, а в укріпленнях, у замках. Так звалися вузькі галереї навколо укріплення, закриті переходи з однієї башти в іншу, якими й перебігали захисники укріплення під час боїв.

У слова **коридор** є родичка — **корида**. Це бій людини з розлюченим биком. Повністю корида зветься «корида де торос» — «біг биків». По арені бігає страшний лютий бик, наздоганяючи людину, яка то захищається, то нападає.

Слово **фойє** найчастіше зустрічається в таких парах слів: **фойє** театру, **фойє** кінотеатру, **фойє** клубу. Значить, це те місце, де глядачі збираються перед початком вистави або в перервах. Слово до нас прийшло з французької мови, його значення — «вогнище», «осередок» — місце, куди люди збираються «на вогник», щоб побути разом.

Ну, а **вестибюль**? У школі це перше приміщення, з якого розходяться на всі боки коридори і піднімаються сходи на другий поверх. У звичайних житлових будинках вестибюлі — великі приміщення одразу ж при вході — бувають рідко. Слово це ла-

тинське, означало воно «вхід», а от називали цим словом давні римляни щось зовсім інше, ніж ми. У римлян це була відкрита галерея перед входом до будинку — дах, підтримуваний кількома колонами. Значить, **вестибюль** був спочатку «за порогом», надворі, а тепер він переступив поріг і увійшов у приміщення.

Мабуть, найрідше з усіх цих слів у нас можна почути англійське слово **хол**. **Хол** — це просторе приміщення, велика кімната в житловому будинку чи у квартирі, але в цій кімнаті ніхто не живе, це «нічия» кімната. Звичайно, це перша кімната, в яку відчиняються вхідні двері і двері інших кімнат. В **холі** можна почекати на когось, відпочити. Найчастіше **холи** бувають у санаторіях, у готелях, у клубах.

Нарешті, ми з вами проминули шкільний вестибюль, коридором дійшли до вашого **класу**. Коли ви кажете «мій клас», то це в одному випадку класна кімната, в іншому — учні вашого класу. Але обов'язки слова **клас** на цьому не закінчуються. Адже ми знаємо ще **робітничий клас, клас рослин, клас морських і річкових суден, клас вагонів і кают** та багато іншого. І все це велике гіллясте дерево значень слова **клас** виросло з одного кореня — з латинського слова **класіс** — «розряд», «група».

А тепер спробуємо відповісти на питання: «Що від чого пішло?» Учнів почали звати **класом**, бо вони вчаться у класній кімнаті? А може класну кімнату так назвали тому, що в ній вчиться 3-А чи 4-В клас? Подумали? Готові? Правильно. На першому місці **клас** — «група учнів», а вже від них — **класна кімната**, в якій вчаться ці учні.

Та ось нарешті й рідна **парта**. Може, хоч вона виявиться своєю, не чужинкою? Ні, вона теж чужинка,

мандрівниця. Розповідають, що давніше учні сиділи на довгих лавах біля столу. Та ось їх розділили, розсадили по два: **апарт** — «збоку, окремо». Слово це є і в німецькій, і у французькій мові.

Та чужинкою **парта** була колись, а сьогодні вона своя, рідна,— з усіма її подряпинами і **кляксами**. Ой! А **клякса** ж теж чужинка, німкенья!

...Класна дошка. Крейда. Карта на стіні. Таблиці. Таке все знайоме, звичне, нічого цікавого. А як придивитись уважніше?

Тільки-но ми почнемо уважніше придивлятися до усіх цих звичних предметів, як давні знайомці стають дивними незнайомцями. Он лежить **крейда** — тиха, біла, непомітна. А вона не зовсім **крейда**, вона — **крета**, а ще точніше — глина з острова Крит. Давним-давно римляни вивозили цю білу глину з острова Крит для своїх будівель, називаючи її при цьому **крета**, тобто «кретянка», «жителька Крети» — острова Крит, по-нашому.

Пізніше таку ж глину знайшли у себе германці.

Назву для цієї глини вони взяли у римлян, трохи переробивши її. Спершу це була **кріда**, **креда**, а згодом — **крайде**. Від германців слово примандрувало до нас.

Уявіть собі, що навіть ім'я класної **дошки** — і те мандрівне. Українське слово **дошка** й російське **доска** походять від грецького слова **діскос**. Це слово у греків означало і «металевий круг, диск» — знаряддя для метання, кидання, і «підставка, піднос для їжі». Далі це слово йшло вже знайомим нам шляхом. У германців воно означало спочатку «блюдо», а пізніше — «стіл». Від них це слово потрапило до слов'ян. Але у наших предків уже було слово «стіл», тому слово **дошка** стало позначати дерев'яний кружок або квадрат, на якому різали та подавали м'ясо і хліб.

Цікаво, що це грецьке слово ми запозичали двічі. Колись дуже давно це слово прийшло до нас як **дошка**, а вдруге ми запозичили його зовсім недавно. Так з'явився у нас **диск** для метання і **дискбол** — людина, яка займається цим видом спорту. Є ще й **диск** в автоматичній зброї. Які це далекі речі: дошка, на якій мама ріже хліб,— і диск автомата! А назви обох предметів — рідні сестри, тільки одна старша, друга — молодша.

У слова **карта** теж досить велика родина: карта, картина, хартія і навіть картуз (головний убір). Слово **карта** є в італійській мові. Означає воно там «папір». Ще раніше, в латинській мові, було слово **хартес**. Ним називали аркуш паперу. Тепер, знаючи «предка», ми можемо легко встановити «родинні» зв'язки: **карти** робляться з аркушів паперу, **хартія** — документ, написаний на папері, **картина** — це був спочатку «тонкий красивий папір», а вже пізніше —

те, що на ньому намальовано. А **картуз**? Попервах це був паперовий мішечок з порохом чи патронами, а далі — головний убір з бавовняної тканини.

А ще у вас у класі були **таблиці**. Це теж член вельми старої і шанованої родини. «Предок» у ній — латинське слово **табула** — означало «дошка», «список», «таблиця». У нас живуть два члени цієї родини: старенька тітонька **таблиця** (вона живе у нас вже понад двісті років) і молода її племінниця — **табло**. Це слово з'явилося у нас порівняно недавно. Ним називають сигнальний щит, на якому можна бачити хід змагань і їх результат.

Тепер ви знаєте, звідки прийшли предмети, які вас оточують у школі, і які слова і звідкіля ці предмети принесли з собою.

АЗ, БУКИ І БУКВИ

З чого починається навчання? Кажуть, що навчання починають «з азів». А що це таке? «Аз» — це назва першої букви абетки — букви «а».

Абетка, азбука, алфавіт... Знайомі слова, правда? Означають вони те саме: це літери, поставлені у певному, усталеному порядку. А навіщо тоді аж три різні назви, коли це те саме? Але ж назви не однакові, тому треба до них придивитися уважніше.

Абетка — це а-бе-тка, а що таке «а», «бе»? Це перші дві літери, саме так ми їх вимовляємо: а, бе, ве, ге... А чому не а, б, в, г? Бо так вимовляти важко, незручно. От спробуйте замість бе, пе, ве, ге, де підряд вимовити: б, п, в, г, д. Кожного разу доводиться повітря набирати в груди, а потім виштовхувати його з себе разом з буквою. Тому люди здавна почали

придумувати для букв назви, щоб їх легше було запам'ятовувати і вимовляти.

У Стародавній Греції дві перші літери мали назву **альфа** і **бета**. Пізніше греки почали вимовляти другу літеру як **в** і називати її **віта**. А ще пізніше **альфа** і **віта**, склавшись, дали **алфавіт**.

У слов'ян колись дві перші літери звалися **аз** і **буки**. Звідси — **азбука**.

Називати букви «повними іменами», щоб їх легко було запам'ятовувати, почали не стародавні греки. Першими були фінікійці — беручкі й винахідливі сусіди греків. Перша літера їхньої абетки скидалася на голову бика. От і назвали вони її **алеф** — «бик». Друга літера нагадувала будиночок. Вони назвали її **бет** — «дім».

Греки свою абетку запозичили у фінікійців. Узяли вони й назви перших двох літер, хоч і не знали значення слів **алеф** і **бет**. Пізніше ці назви трохи змінилися, от і вийшли з **алеф** — **альфа**, з **бет** — **бета**, **віта**.

Слово **буки** — слов'янська назва літери «б» — нагадує одне дуже знайоме слово — **буква**. Чи вони не родичі, часом? І чиї вони, ці слова? Слово **буки** прийшло до нас від германців. Означало воно у них і «букове дерево», і «дощечка з бука, на якій писали», і «літера, вирізана на буковому брусочку». У нас слово **буки** спочатку було лише назвою літери «б», а пізніше **буква** — назвою будь-якої літери.

Є ще таке слово — «буквально», тобто «точно», «буква до букви», «як сказано, так і є». Коли хтось каже: «Я змок буквально до нитки», то це значить, що на ньому сухого рубчика немає. А коли хтось каже: «Я буквально скам'янів від жаху», то це вже далеко не «буквально»!

ПРО ЦИФРИ І ЧИСЛА

Учитель запитав учня: «Скільки буде, якщо поділити 8 навпіл?» Учень відповів: «Це залежить від того, як ділити. Якщо ділити впоперек, то буде два нулі. Якщо ділити вздовж, то буде дві трійки».

А тепер спробуйте-но відповісти на таке питання: «Що ділив цей учень: цифру чи, може, число?» Здогадалися? Правильно, він ділив цифру — написання числа, а не саме число вісім. Цифр є всього десять: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 0. Ними можна записати будь-яке число. Чисел є безмежна кількість, а записуємо ми їх з допомогою цих десяти цифр.

Шлях слова **цифра** до нас був таким: арабське слово **сіфр** потрапило в середні віки в латинську мову, а з неї в італійську. Тут воно вже вимовлялось як **ціфра**. Далі була німецька мова, в якій казали **ціфер**, а вже поляки, ми, росіяни і білоруси мають **цифру**.

А тепер увага: як думаєте, що означало в арабів слово **сіфр**? Те саме, що воно означає сьогодні в англійській мові, — «нуль», «пустота». Так що, виявляється, європейці запозичили в арабів лише слово, а значення в нього вклали своє.

Назви десяти цифр у всіх слов'ян дуже схожі, їх можна пізнати, коли говорить чех, поляк, болгарин, серб, українець, росіянин, білорус. А от назви великих чисел різняться помітно, бо з'являлися пізніше, і кожен народ виробляв свої найменування. Ми кажемо, наприклад, **двадцять п'ять**, а чехи **п'ять і двадцять**, ми кажемо **сорок**, а поляки — **чтердзесці** (чотири десятки).

Ви, може, знаєте про те, що раніше і наші предки

1254-1324

Коло

Венеціанський купець Марко

казали **чотиридесят(е)**, а вже пізніше почали говорити **сорок**. Чотири десятки шкурок соболя або білки потрібно було для того, щоб пошити **сорóк** — старовинний хутрянний одяг. Спочатку словом **сорок** рахували тільки шкурки, але поступово це слово зовсім витіснило довжелезне «чотиридесяте».

Коли ви чуєте **двадцять** (два десятки), **тридцять** (три десятки), **п'ядесят**, **шістдесят**, **сімдесят**, **вісімдесят**, подумайте, мабуть: «Люди завжди рахували на десятки, бо починали рахувати колись дуже давно на пальцях, а пальців якраз «десяток».

А що ж тоді таке «за **тридев'ять** земель», «у **три-**

дев'ятому царстві»? А це означає, що колись люди рахували не лише на десятки. Ми вже зустрілися з рахунком на **сорóки**, а тепер з рахунком на «90». А ще є рахунок на **дюжини**, на **пари**.

Слово **дюжина** — латинське, означає воно 12, рахували на **дюжини** дрібні предмети: гудзики, яйця, білизну та інше.

Пара — теж латинське слово. **Пар** означало «рівний, однаковий». У нас воно означає «два» і вживається, коли рахують так звані парні, тобто рівні, однакові предмети: рукавички, панчохи, взуття, сережки, погони тощо.

У слові **тисяча** заховалося два дуже давніх слова, які сучасною нам мовою можна «перекласти» так: «це товста сотня» або «це велике сто».

Слово **мільйон** має свою окрему історію. Венеціанський купець Марко Поло повернувся додому після мандрів, які тривали 24 роки. Це було сімсот років тому, тоді усі подорожі були такими довгими. Марко Поло побував у Китаї, його там найбільше вразили багатства монгольського хана Хадилая. Щоб описати це багатство, Марко Поло до італійського слова **мілле** — «тисяча» додавав суфікс **-оне**. Цей суфікс схожий за значенням на наш суфікс **-ище**. І виходило у нього **мілліоне** — «величезна тисяча», «тисячище». Так народилося слово **мільйон**, яким згодом почали називати число «тисяча тисяч». Вперше це зробив у математиці друг геніального художника й винахідника Леонардо да Вінчі, якого звали Лука Пачолі.

А тепер повернемося назад до купця й мандрівника Марко Поло. Ніхто не вірив його розповідям, усі глузували з нього, дражнили «мессер Марко Мільйон». Зберігся документ, в якому так і написано:

«благородний пан Марко Поло Мільйон». Коли пізніше в Китаї побували інші європейці, то виявилось, що Марко Поло розповідав про цю країну чисту правду.

До нас слово **мільйон** потрапило значно пізніше, років двісті п'ятдесят тому, прийшовши через німецьку або французьку мову.

НАЗВИ ШКІЛЬНИХ НАУК

Учитель каже: «Приготуйтеся, будемо писати». А що таке **писати** — знаєш? Ти скажеш: «**Писати** — це і є писати олівцем, писати ручкою, а що?»

Ні, **писати** — це те саме, що «розписувати», «розмальовувати фарбами», «вкривати узорами». Колись значення слова **писати** було близьке до слова **пістрявий** — «різнокольниковий». Тому й сьогодні слово **писати**, крім свого нового значення «записувати, занотовувати щось», має і старе значення — «малювати», «створювати картину».

У Тараса Григоровича Шевченка є такі слова: «Не наче писанка, село». А що таке **писанка**? Це назва яскраво розмальованого курячого яйця або яйця, зробленого з дерева чи глини. Розмальовувати яйця — дуже давня традиція, тому й назва такого яйця — **писанка** — теж давня. І сьогодні, коли про щось кажуть «мов писанка», то мають на увазі щось яскраве, багатобарвне, красиве.

У шкільних підручниках звичайно говориться, звідки взялася назва тієї чи іншої науки. Давайте пригадаємо походження назв деяких із них.

Слово **геометрія** дуже легко перекладається з грецької мови: **гео-метрія** це «земле-вимірювання». Вимірювання ділянок землі було першим завданням

науки геометрії. Стародавні греки подарували геометрії і слово **теорема**. Походить воно від грецького **теомай** — «дивлюся». Спочатку це слово означало «видовище», а пізніше стало означати «розгляд чогось». А тепер давайте пошукаємо серед знайомих вам слів родича **теореми** — «видовища». Як у нас звучать видовища? — **Театр**. Оце і є брат **теореми**.

Часто вживають у геометрії слово **лінія**, взяте вже не з грецької, а з латинської мови. Що ж стоїть за цим сухим і холодним латинським словом **лінеа**? А за ним стоїть льон, звичайний льон, який спочатку голубіє цвітом, а потім біліє полотном. **Лінеа, лінія** — це спочатку була лляна нитка, натягнена між двома кілочками. Такою була перша **лінія** в **геометрії** — землевимірюванні. А вже від цього слова пізніше з'явилося багато слів у різних мовах.

Складніша справа з назвою **алгебра**. Назва цієї науки з'явилася в арабській мові, де **альгабр** означало «відновлення», а дієслово **габара** означало, що «хтось комусь вправляє вивихнуту руку (ногу чи плече)». Як могло таке «ненаукове», повсякденне слово арабської мови стати назвою такої далекої від повсякденного життя науки, як алгебра? А сталося це так. Слово **альгабр** потрапило в заголовок книжки арабського математика, який жив у дев'ятому столітті. Прізвище його Мухаммед ібн-Муса Алхварізмі, а книжка звалася «Альгабр ва'ль-мугабала» — «Відновлення і протиставлення». Перше слово назви цієї книжки стало назвою цілої науки — **алгебри**.

Досі нам траплялися переважно грецькі або латинські слова, а тут раптом — арабське. Чому?

Щоб відповісти на це питання, нам треба перенестися уявою в середні віки — часи від п'ятого до чотирнадцятого століття. У цей час в Європі роз-

виток наук завмер, він майже припинився під тиском всесильної церкви. А в народів Сходу, особливо в арабів, математика вирвалася далеко вперед. Європейські вчені почали запозичати в арабів чимало наукових відомостей, а разом з ними — наукових слів. Так, наприклад, математичне невідоме — славнозвісний «містер Ікс» — першими ввели араби.

Історія «містера Ікса», як і належить такій таємничій істоті, досить довга й заплутана. Араби для позначення невідомої величини вибрали свою букву **ше**, бо з неї починалося арабське слово **шей** — «щось», «дещо». Іспанці, коли перекладали книги арабів, замінили арабський знак **ше** своїм **х**, бо в іспанській мові ця літера вимовляється як **ше**. Далі книжки з іспанської мови перекладалися на французьку. Французи-перекладачі літеру **х** залишили, але називати вони її стали по-своєму — **ікс**. В інші європейські мови цей знак перейшов уже без змін: писалося **х**, вимовлялося **ікс**.

З **арифметикою** все було значно простіше, бо й наука ця простіша, ніж алгебра. У грецькій мові було слово **арітмос** — «число». Коли греки говорили **арітметіке техне**, то це означало «наука про рахунки», або «наука про числа».

А ще є така шкільна наука — **література**. Давайте шукати родичів цього слова. **Літера-тура**. Ділиться гарно, але чи правильно? Виявляється, що правильно. У латинській мові були слова **літера** — «буква» і **література** — «написане (буквами)». А хтось з вас візьме та й скаже: «Є ще одне слово, так само зроблене — **макула-тура**». Ну, що ж? Зроблене це слово і справді так само — згода. Але коли воно зроблене і що означає?

У латинській мові було таке слово — **макула**.

Означало воно «пляма». Було ще слово **макуларе** — «бруднити, плямити». А що у нас означає слово **макулатура**? Це — «усякий брудний папір, паперові відходи». Як же помирити колишню пляму і сучасні непотрібні папери? А ось як. Коли книжки почали друкувати, а не переписувати, то з'явився і друкарський брак — нечітко або брудно видруковані аркуші, поплямлений папір. Цей друкарський брак і дістав назву **макулатура**. Потім так почали називати не лише брудний, а й просто старий і непотрібний папір, прочитані газети, списані зошити та інше. Часом **макулатурою** називають не папір, а те, що на цьому папері написано чи надруковано, якщо воно нікуди не годиться.

УРОК РОЗПОЧИНАЄТЬСЯ

Та ось у клас входить **учитель**. Він досвідчений **педагог**, **викладає** багато років свій улюблений предмет — географію. А поки вчитель іде до столу, кладе журнал і сідає, ми з вами спробуємо розв'язати одну «задачку».

Того, хто вас учить, можна назвати кількома словами (ми щойно так зробили). Це **вчитель**, **викладач**, **педагог**. Як думаєте, чи ці слова зовсім однакові за значенням? Виявляється, що не зовсім.

Учитель — від «учити»: він навчає, викладає якийсь предмет у школі.

Викладач — від «викладати», він викладає свої знання перед іншими. Ці «інші» — студенти, бо викладачами звичайно звать учителів вищих шкіл — інститутів, університетів.

Ну, а **педагог**? По-грецьки — це «дітовод», «вихователь». Значить, це людина, яка і навчає і вихо-

вує. От ми вашого вчителя географії й назвали педагогом — за його вміння і досвід.

Та ось учитель каже: «Пишіть: «Класна робота». Поставте число». А коли кажуть: «Поставте дату»? А як треба сказати: «Яка сьогодні дата?» чи «Яке сьогодні число?»

Число — це день місяця серед інших його днів: двадцятье грудня, дев'яте березня. Можна сказати: «Яке сьогодні число?» Тоді відповідь буде: «Сьогодні перше квітня».

Дата — це точний календарний час певної події. До неї входять: число, місяць і рік. Тому кажуть: «Дата народження Тараса Григоровича Шевченка — 9 березня 1814 року»; «Поставте дату під цією заявою».

А звідки взялася дата? Слово **датум** взяли з латинської мови італійські рахівники. Означало воно «дане». Цим словом вони позначали строк сплати боргу. Пізніше ним називали будь-який строк. Ми називаємо цим словом час, коли відбувалася певна подія.

На столі у вчителя **журнал**. Не шукайте родичів цього слова серед наших слів, бо воно запозичене. Утворене воно від французького слова **жур** — «день». Виходить, що журнал — це щоденник, в якому щодня записуються ваші добрі й не дуже добрі діла. За хорошу оцінку дома похвалять, за погану — перепаде «на горіхи», як-то кажуть, та все ж не так, як, скажімо, в Голландії. Там нещодавно ввели спеціальний податок, який мусять сплачувати батьки, якщо учень погано вчиться. А самого учня не пускають у школу, якщо він не принесе квитанції про сплату податку.

А поки ми з вами подумки розмовляємо, учитель

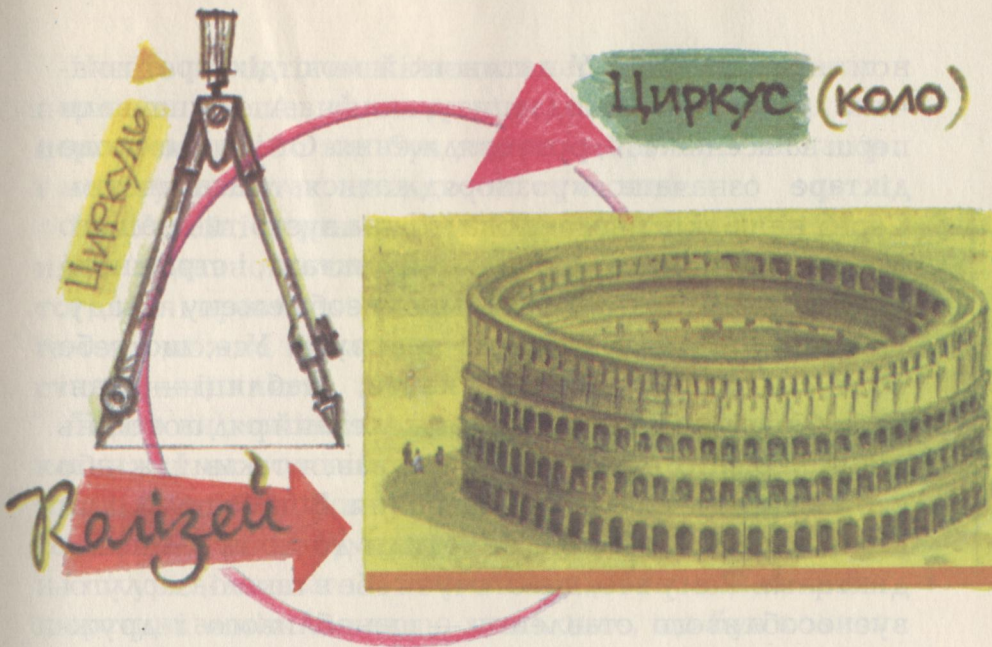
водить своїм олівцем по списку учнів, шукаючи того, хто має сьогодні вийти до дошки. Своїм олівцем він користується часом і як указкою. Це його улюблена річ — тонкий, довгий, блискучий чорний олівець.

...**Олівець**. А він теж чужинець? Слово **олівець** бере свій початок за дуже давніх часів. Пов'язане воно зі словом **олово**, яке є майже в усіх слов'ян, є й у балтійських народів, а «починалося» воно, мабуть, від латинського **альбум** — «білий». Правда, пізнати в слові **олівець** латинське **альбум** дуже важко, але вчені довели, що це саме так.

Ось як розповідають історію олівця. У давнину писали на пергаменті — добре обробленій телячій шкурі — тонкій, білій, приємній на дотик. Це був дуже дорогий «папір», тому писати на ньому було справою дуже відповідальною. Щоб рядки виходили рівними і красивими, олов'яними кружечками проводили на пергаменті лінії, а вже потім по них рівненько й акуратно писали. Згодом з'явилися олов'яні палички у дерев'яній оправі — щоб не бруднити руки. В Італії серединки олівців робили зі сплаву двох частин олова та однієї частини цинку.

Та ось у XVI столітті на землях Англії було знайдено чорне каміння — графіт. Виявилося, що ним добре писати на папері. Королівським указом було суворо заборонено вивозити графіт за межі Англії. Спеціально відібрані майстри виготовляли тоненькі стрижні з графіту і вставляли їх в оправу з червоного дерева. Ці олівці були дорогі. Ними англійські купці торгували по всій Європі.

Минуло сто років. Одного разу чеський фабрикант, власник фабрики, яка виготовляла тиглі (форми для розливу металу), випустив з рук один тигель. Падаючи, тигель залишив чітку лінію на папері. Зна-

чить, тим, з чого роблять тиглі, можна було писати. А робили їх з суміші глини і місцевого графіту. Фабрикант почав робити стрижні для олівців, які швидко розійшлися по всій Європі. Так секрет англійських олівців було розкрито. Сьогодні в Європі виробляють 350 різних видів олівців, а кольорів і відтінків у них понад сімдесят.

А що там блищить на парті? Ага, **циркуль**. А він чий родич і скільки йому років? Старенький він, наш **циркуль**, хоч на вигляд новенький, недавно куплений. Йому добрих дві тисячі років. А родич у нього — ви б таке подумали? — **цирк**! Латинське слово **циркус** — «коло» має правнука **цирк** (адже циркова арена кругла), а **циркулюс** — «кільце» має правнука **циркуль**, яким можна накреслити і коло, і кільце. Бачите, як далеко можуть розійтися дві форми того самого слова — звичайна і зменшена.

Давайте познайомимось ще з одним «римляни-

ном». Це **диктант**. У латинській мові **діктаре** означало «говорити для записування». А записували перш за все накази, розпорядження. От і стало слово **діктаре** означати «розпоряджатися, наказувати». Серед нащадків цього слова можна зустріти і нашого доброго знайомого — шкільний **диктант**, і страшного **диктатора** — людину, яка має необмежену владу.

А тепер оглянься ще раз навкруги. Усе, що тебе оточує, — парти, дошка, карти, таблиці — давні добрі друзі, не лише твої. Довжелезний ряд поколінь учнів у різних країнах користувався такими ж або схожими речами під час навчання. Вони так, як і ви всі, сиділи за партами, виходили до дошки, писали диктанти. Тому все, що оточує тебе в школі, заслуговує особливого ставлення — шанобливого і дружнього водночас.

ПРО ПЕРГАМЕНТ, ПАПІРУС І ПАПІР

Ми вже з вами згадували слово **пергамент** (коли говорили про олівці). Тепер розповімо його історію.

На малоазійському узбережжі існувало колись Пергамське царство. Саме тут за двісті років до нашої ери почали виробляти цей дивний «папір». Телячі шкури мочили, старанно вишкрібали з обох боків, вибілювали у вапні, натягали на спеціальні рами і так сушили. Коли шкури висихали, їх знімали, акуратно обрізували — і виходив гладенький, тонкий і дуже міцний «папір». На ньому було легко й зручно писати, але це було дуже відповідальне писання. Адже цей «папір» коштував надто дорого, на ньому не можна було писати абияк. За назвою місця, де його виготовляли і звідки вивозили, — Пергам — цей «папір» назвали **пергамен**, **пергамент**.

Навіть після того як з'явився наш звичайний папір, порівняно дешевий, люди ще довго користувалися **пергаментом**, бо він був значно міцніший за папір і не псувався так швидко, як сучасний.

На Україні **пергаментом** користувалися ще порівняно недавно — чотириста років тому. На ньому тогочасні правителі писали важливі документи. Пергамент можна побачити в музеях, де зберігаються старовинні книги.

Тепер ви зовсім інакше поставитеся до такої приказки: «І на волівій шкурі не опишеш (того, що зі мною було за ці роки)». Той, хто ще не чув про пергамент, може подумати: «Що за нісенітниця! Адже на шкурі вола взагалі не можна писати: вона вкрита шерстинками!» Але якщо хтось знає, що був колись такий папір — «пергамент», що робився він з телячої шкури, — все стає зрозумілим. Значить, з цією людиною стільки всього трапилося, що на звичайному «телячому» пергаментному листку не запишеш, не поміститься, потрібна для цього величезна волова шкура. Видно, дуже давня це приказка, походить, мабуть, з тих часів, коли звичного для нас паперу ще не було.

Сьогодні у нашій мові живуть поряд два слова — **папірус** і **папір**. Тільки слава і популярність їх далеко не однакова. Слово **папір** відоме всім, ми його промовляємо чи не щодня, а то й щогодини: адже це й **паперові пакети**, й **паперові гроші**, й **аркуші паперу**, а якщо зарахувати сюди ще й вироби з паперу, то виявиться, що нас оточує **паперове** море (книжки, зошити, блокноти, газети, журнали, афіші...).

А от слово **папірус** ми промовляємо значно рідше. Та й не всі знають точно, що це таке. Спочатку це було одне слово, але пізніше воно розділилося на

два: залишився старий **папірус** і з'явився новий **папір**.

Слово **папір** прийшло до нас через польську мову з німецької і зустрічається в книжках, починаючи з XVI століття. Вимовлялося воно в усіх трьох мовах майже однаково: у німців — **пáпір**, у поляків — **пáпієр**, в українців — **папір**. Німці взяли це слово з латинської мови (нею, як ви пам'ятаєте, розмовляли у Стародавньому Римі; в середні віки в Європі нею писалися наукові праці). Римляни це слово, як і багато інших, узяли у греків, а греки — у єгиптян. Так ми дійшли з вами до прабатьківщини слова **папір** і до рослини, яка звалась **папірусом**.

Ми в Єгипті. Сьогодні береги Нілу — це піщана пустеля Сахара. Але в ті віддалені часи, в які ми з вами потрапимо, на берегах Нілу росли ліси. Коли Ніл розливався, земля на його берегах перетворювалась на суцільні болота, там росли комиші, висока тростина. Тільки ця тростина зовсім не схожа була на наше, скажімо, татарське зілля. Ця тростина була дуже висока, вона сягала п'яти метрів, уявляете? Стебло її завершувалося суцвіттям, схожим на нашу сучасну парасольку. Можете собі уявити, яке це було суцвіття, коли кожна «спиця» цієї «парасольки» сягала 50 сантиметрів завдовжки.

Для Єгипту рослина ця була чужинкою: її завезли з тропічної Африки у ще давніші часи. Занесений спочатку в Єгипет, а потім у Палестину, папірус розрісся, величезні зарості його розповзлися не лише по берегах Нілу, а й по берегах інших річок та озер.

Цю рослину єгиптяни назвали **папіур**, тобто «річковий». Пристосовуючи чуже слово до своєї вимови, спершу греки, а потім римляни зробили з нього **папірус**.

**Зарослі
папірусів**

**Древньоєгипетський
храм**

Герогліфи

Папірус

Писати

Книга

Символіка

Виходить, що ми з вами вимовляємо це слово майже так, як його вимовляли єгиптяни.

Як же виготовляли з цієї рослини папір? Чи був він схожий на наш сучасний?

Дуже довго ніхто не міг повторити те, що свого часу робили єгиптяни. Таємниця виготовлення папірусу була втрачена. І лише у 1966 році цю таємницю розгадав єгипетський учений Хасан Раґаб. Після довгих і марних пошуків йому вдалося зробити справжній папірус, який нічим не відрізнявся від стародавнього. А головне — він його зробив такими ж знаряддями, які могли бути в руках єгипетських майстрів.

А робилося це так. Товсту частину стебла тростини розрізали на 10—12 смужок. Смужки підсушували на сонці, а потім замочували у воді. Через добу їх витягали з води і відбивали дерев'яним молотком. Щоб смужки стали м'якими, гнучкими й прозорими, їх треба мочити і відбивати молотком тричі. Ще вологі смужки складають на шматок полотна так, щоб одна смужка трохи находила на іншу. Зверху цих смужок, тільки вже поперек, кладуть ще один ряд смужок. Усе це накривають шматком полотна. Це і є майбутній аркуш паперу-папірусу. Його кладуть під прес, час від часу замінюючи вологе полотно сухим, аж поки аркуш не зробиться зовсім сухим.

Який же він, цей папірусний аркуш? Він має ніжний світло-бежевий колір і красиву сітчасту поверхню.

Написану на папірусі книгу не складають, а згортають у сувій. Найдовший серед знайдених сувоїв папірусу має понад 40 метрів довжини.

Слава **папірусу** у стародавньому світі ширилася. І сам **папірус**, і його назва мандрували з країни до країни, з мови у мову. Шлях цей нам уже знайомий:

Ініціал

Б
А

Друкарня XVII ст.

від єгиптян до греків, від греків до римлян, а там до германців, французів, до нас.

А де й коли з'явився наш, сучасний **папір**, який сьогодні роблять з деревини?

Той **папір**, який ми знаємо і вживаємо, винайшов китаєць Чай Лунь ще у другому столітті нашої ери. Проте на європейські землі такий **папір** потрапив значно пізніше — в одинадцятому чи дванадцятому столітті. Коли **папір** з'явився на українських землях, сказати важко, бо через війни й пожежі мало старовинних документів, писаних на папері, збереглося. Найстарішому такому документові шістсот років.

Папір сьогодні — наш великий друг. На ньому ми вчимося писати, з його допомогою довідуємося про

все, що діялось і діється у світі. На папері увічнено все те найкраще, найзнаменніше, чого досягло людство. На папері записані закони, за якими живе наша держава.

ДРУГ. ТОВАРИШ. ГРОМАДЯНИН

Подивіться уважно на ці три слова і подумайте, як їх можна поєднати попарно. Мабуть, так: **друг і товариш, товариш і громадянин**. А чому саме так? Тому, що ми називаємо **другом, товаришем** приятеля — того, хто з нами завжди поруч. З ним ми розмовляємо на «ти», ділимося своїми думками, ходимо разом, маємо спільні захоплення. Словами **громадянине, товаришу** ми звертаємося звичайно до людей незнайомих або малознайомих, а в офіційній обстановці так звертаються до всіх.

А тепер подивіться уважно на те, в якому порядку стоять у заголовку ці слова. Подивились? Вони стоять саме в такому порядку, в якому з'являлися одне за одним у нашій мові.

Слово **друг** дуже давнє. Воно є у мовах усіх слов'ян. Сліди його є і в інших, неслов'янських мовах, а корінь губиться в темряві віків. Від нього утворене було і старовинне слово **дружина**, яке означало у стародавній Русі збройний загін князя, який разом з ним і воював і правив князівством.

Сьогодні **дружиною** ми називаємо групу людей, загін, об'єднаний певною метою: **піонерська дружина, дружина по охороні порядку**.

Дружиною по-українськи звать ще одружених жінок їхні чоловіки. Раніше так називали і жінки своїх чоловіків. Тепер це слово в такому значенні вживається рідко. Ось воно у вірші:

Коли б мені крила, крила соколині,
Полетіла б я за милим, за **дружиною**.

(Т. Шевченко)

Слово **товариш** з'явилося на землях нашої держави пізніше, десь у IV столітті. Про походження цього слова розповідають так. **Товариш** було колись не одним, а двома словами: **товар** і **іш** або **еш**. Жили ці два слова в якійсь дуже давній тюркській мові. Слово **т́овар** означало «караван», «табун», могло означати ще «майно» — усе, чим можна було торгувати. З цим значенням — «те, чим можна торгувати» — слово **товар** вживається в нашій мові й сьогодні. Є воно і в російській, і в білоруській мовах. Проте тільки в українській мові слово **товар** зберегло і своє старовинне значення — «велика рогата худоба».

Це ми говорили лише про одне слово — **товар**, забувши про **еш**. Разом **товар еш** означало «спільник у торгівлі». З цим значенням воно й було запозичене. Тільки цей «спільник у торгівлі» у ті часи не просто сидів поруч на базарі чи в лавці. Він зазнавав і невдач, і всіляких злигоднів — нападу розбійників, хвороб, загибелі коней, волів чи верблюдів. Такий **товар-еш** ставав справжнім другом, побратимом. Так у цього слова з'явилося друге значення — «близька людина, однодумець, друг».

Цікаво, що **товаришем** — спільником, другом — почали пізніше називати не лише людину. Вірним **товаришем** для воїна була його зброя:

Ой вигострю **товариша**,
Засуну в халяву,
Та піду шукати правди
І тієї слави.

(Т. Шевченко)

А ще **товаришем** був вірний кінь козацький, а для селянина — ще й віл: «Жалко кидати тих змалечку виплєканих воликів, тих вірних **товаришів** у дорозі, що так розуміють смуток і радощі хазяїнові...» (М. Коцюбинський).

У кінці минулого століття у слова **товариш** з'явилося нове значення. Цим словом почали звертатися до соратників, однодумців у боротьбі за визволення народів царської Росії від гніту й поневолення. Більшовики під час революції та громадянської війни **товаришами** звали своїх соратників, усіх тих, з ким разом боролися за встановлення радянської влади.

Найновіше значення слова **товариш** виникло вже у наш радянський час. Це слово ми ставимо перед прізвищем людини нашого суспільства. Це також форма звертання до наших співвітчизників.

Слово **громадянин** з'явилося значно пізніше за слово **товариш**. Походить воно від слова **громада**, яке є в усіх слов'ян, хоч і не завжди з однаковим значенням. Крім «група людей», це ще «купа», «вогнище». В українській мові цим словом називають групу людей, яких об'єднує одне завдання або спільні інтереси. Є таке прислів'я: «**Громада** — великий чоловік». А це значить, що, коли у **громаді** всі однодумці, тоді вони діють як одна людина, але людина-велетень.

Від слова **громада** було утворене слово **громадянин**. Так називають людину, коли говорять про те, в якій державі вона постійно живе: «Я — **громадянин** Радянського Союзу».

Ще так називають людину, яка вірно служить своїй батьківщині, приймає усі болі й радощі країни близько до серця: «Поет Андрій Малишко був справжнім **громадянином** і воїном».

Словом **громадянин**е так само, як і словом **товаришу**, звертаються до незнайомої людини.

ПРО ПІОНЕРСЬКИЙ ГАЛСТУК І КРАВАТКУ

Усі ви знаєте, коли день народження піонерської організації: 19 травня 1922 року. Проте дитяча організація з'явилась раніше — у 1919 році, тільки звалась вона тоді «Юний комуніст». Та скоро дітей — членів цієї організації — почали все частіше називати **юний піонер**.

Слово **піонер** з'явилося значно раніше, ніж піонерська організація. У французькій мові це слово було вже давно, писалося воно майже так, як його пишемо ми (**піонієр**), а от вимовлялося інакше — **піоньє**. Означало воно «солдат інженерних військ». Ці військові частини йшли звичайно попереду і прокладали армії шлях. Ще раніше це слово у французів означало «піхотинець» («піший» по-французьки **піон**).

Разом з французами-переселенцями слово **піонер** потрапило до Америки. Тут у нього з'явилося нове значення. Цим словом почали називати вже не воїна, а людину, яка освоювала нові землі, обробляла одвічно неорані лани, корчувала дикі пущі. Так слово **піонер** почало означати «першопроходець», «першовідкривач». Далі **піонером** почали називати також людину, яка створювала нову галузь науки, новий напрям у ній. У слова **піонер** з'явилося ще одне значення — «новатор».

До нас слово **піонер** прийшло через англійську мову вже з новими його значеннями. А далі так стали у нас називати й дітей, бо вони теж по-своєму були

новаторами: вони створили першу в світі дитячу організацію юних ленінців, юних комуністів, «червоногалстучну республіку».

Слово **галстук** з'явилося в Росії за часів Петра I, коли цар почав вводити європейський одяг. Вимовлялося це слово спочатку трохи інакше — **галздук**. Це тому, що воно було привезене з Голландії і означало «хустка на шию». У тогочасному російському словнику це слово пояснювали так: «Полотенце, котрым шею обвивают и украшают». І справді, тодішній **галстук** скоріше нагадував невеликий шовковий рушник, яким обмотували шию. Такі **галстуки** ви можете побачити на старовинних портретах.

В українській мові **галстук** має ще одну назву. Це **краватка**. Воно свого часу було запозичене з французької мови в польську, а вже з польської мови — в українську. У французькій мові воно з'явилося, можна сказати, досить несподівано.

А було це так. У 1660 році в Париж прибув полк хорватської кавалерії (хорвати — це південні слов'яни; вони сьогодні громадяни однієї з республік Югославії). Ті давні хорвати-кавалеристи носили на шиї хустку. Цей спосіб носити хустку на шиї дуже сподобався французам, вони перейняли його. Хорватів французи звали **кροати**, а звідси вже зовсім близько і до французького **краватте** і до нашої **краватки**. Та не хорвати першими зав'язали собі хустку на шию. Їх носили ще легіонери — воїни Стародавнього Риму. Так що вашому **галстуку** — дві тисячі років.

Тепер поговоримо про **прапор**. Майже всі слов'янські мови з дуже давніх часів мають це слово. Кажуть, що воно споріднене зі словом **перо** і означало колись «лечу», «рухаюсь». І в українській мові

Транспортеры

Пионеры прерий

слово **прапор** (**прапір**) відоме давно. Є воно в наших старовинних піснях:

На могилі **прапір** устромили,
Славу козацьку учинили.

Прапор по-українськи ще й **стяг**, **знамено**, тільки слова ці вживаються рідше. **Стяг** — слово урочисте, небуденне, високе. Воно також здавна живе в нашій мові: вперше зустрічається у літописі одинадцятого століття. Наші предки запозичили його у скандинавських народів, де ним називали не сам прапор, а древяно — спис, палицю, до яких чіпляли полотнище прапора.

Є ще у нас і слово **знамено**. Походить воно від знати, як і слова **знак**, **ознака**. Вам уже доводилося, мабуть, читати (або бачити в кіно) про старовинні війська.

Тоді кожна військова частина мала свій прапор — іншого кольору, з іншим написом чи малюнком. Це й був **знак** цієї військової частини, її **ознака**, її **знамено**.

СПОРТ, СПОРТ, СПОРТ!

А звідки він — **спорт**? Колись дуже давно у старофранцузькій мові було слово **деспортер**, яке означало «відвертати (від роботи)». Потрапивши до англійської мови, воно скоротилося до сучасного **спорт** і почало означати не будь-яку розвагу, гру, яка відволікає людину від роботи, а поширені за тих часів види ігор. Це були кінні змагання, веслування, біг. Нове слово **спорт** з новим його значенням повернулось на батьківщину, у рідну французьку мову, а звідти пішло в інші мови, серед них і в укра-

їнську. В італійській мові й досі живе «предок» слова **спорт**: це слово **діспорто**, яке означає «розвага».

Слово **гімнастика** сьогодні не так тісно пов'язується з навчанням, як у ті далекі часи, коли школа щойно з'явилася. Тоді це був один з найважливіших шкільних предметів. Гімнастикою хлопчики в Стародавній Греції займалися зовсім без одягу. Назву свою вона одержала від слова **гігнос**, яке означало «голий», а слово **гімназо** означало «я роблю вправи». До нас слово **гімнастика** прийшло кружним шляхом: через латинську, а потім німецьку мови.

Звичайно спортом займаються на **стадіонах** — спеціальних спорудах для спортивних змагань. Це теж грецьке слово, але ви ні за що не здогадаєтесь, що воно означало спочатку. Утворене воно від слова **стадія** — це тогочасна міра довжини, але яка міра! Це відстань, яку людина проходить за дві хвилини, а проходить вона за цей час 125 кроків, приблизно 200 метрів. Історики вважають, що саме таку довжину мала площа в місті Олімпії. На цій площі відбувалися змагання з бігу. **Стадіоном** стародавні греки називали місце для змагань з бігу. Сьогодні це слово має значно ширше значення: адже на **стадіоні** змагаються не лише з бігу.

Коли ми приходимо на стадіон дивитися якісь змагання, то спочатку шукаємо свій **сектор**, тобто свій «відрізок», бо латинське слово **секаре** означає «різати», «розрізати». А кожен стадіон «порізаний» на сектори проходами зверху донизу між рядами, які тягнуться навколо центру — зеленого поля стадіону.

Тепер ми з вами почнемо передавати **естафетну паличку** від одного виду спорту до іншого. Тільки спочатку давайте познайомимося з біографією, життєписом цієї **естафетної палички**.

Що таке **естафета** сьогодні? Це — командні змагання з бігу, плавання або верхової їзди, в яких члени команди передають у наперед визначених місцях з рук до рук паличку, доки останній з команди не донесе її до фінішу. І самі змагання, і паличка, яку передають, зветься одним словом — **естафета**. Це так сьогодні. А раніше?

Раніше у слова **естафета** було інше значення. **Естафетою** звалися гінці, вершники, які, змінюючи один одного, коли втомлювалися і люди й коні, передавали якесь дуже важливе термінове повідомлення. При цьому і спосіб передачі повідомлення, і люди, і саме повідомлення — усе звалось **естафета**.

У російську мову слово прийшло на початку XVIII століття, за часів царювання Петра I. Тоді в Росії була запроваджена регулярна кінна пошта. У XIX столітті **естафетою** передавалися термінові повідомлення і в межах міста, і між містами — адже телеграфу ще не було. Для цього тримали спеціальних кінних гінців. До речі, і саме слово **естафета** тісно пов'язане з конем та вершником. Це французьке слово було утворене від італійського **стаффа** — «стремено».

Найпопулярніші нині види спорту — **футбол, волейбол, баскетбол**. У всіх у них спільна батьківщина — Англія, спільне походження — англійська мова, спільна друга частина — **бол** (м'яч). Різняться ці слова своєю першою частиною. Так, **баскет** англійською мовою — «кошик», значить **баскетбол** — це «м'яч у кошику». **Волей** — «політ», значить **волейбол** — це «м'яч у польоті». **Фут** — «нога», значить **футбол** — це «м'яч для ніг».

Найулюбленіша, найпопулярніша гра в усьому світі — **футбол**. А коли з'явилася ця гра? Вона ви-

никла в Англії дуже давно, десь у XII столітті, значить існує вона приблизно вісімсот років. У містах Англії у **футбол** грали спочатку на базарних площах і навіть на кривих та вузьких вуличках тогочасних міст.

У грі брали участь іноді до ста і більше гравців. Грали звичайно, починаючи з середини дня і до заходу сонця. Спеціально вироблених правил гри не було, була боротьба за м'яч. Буйний натовп гравців у погоні за м'ячем змітав усе на своєму шляху. Сповнені жаху, притискувалися до стін будинків солідні громадяни, ченці і навіть безстрашні рицарі верхи на конях.

Дуже скоро для боротьби проти народної гри — **футболу** — об'єдналися церковники, феодала і купці. Вони здобули перемогу: король Едуард II у 1313 році заборонив гру в межах міста. Пізніше гра була заборонена в межах усього королівства. Були встановлені суворі покарання за порушення цього наказу — аж до смертної кари.

І все ж, всупереч усім заборонам і карам, народ продовжував грати у **футбол**. Кажуть, що навіть видатний політичний діяч Олівер Кромвель — людина мовчазна і похмура — і той у юнацькі роки захоплювався футболом. Народ таки відстояв свою улюблену гру — 1663 року заборону було знято.

Коли були відновлені олімпійські ігри, **футбол** туди не пустили, та все ж він «пробився». У 1908 році **футбол** увійшов до програми олімпійський ігор. Сьогодні важко уявити життя будь-якого народу планети без футбольних матчів.

Дуже популярна в Англії й інша гра — **теніс**. Хоч вважається, що **теніс** — така вже англійська гра, та назва у неї навряд чи англійська. Схоже на те, що у

цієї назви предок — француз, а не англієць. Під час гри французи звичайно вигукують: «Тене!» — «Тримайте!», «Ловіть!» Цей вигук начебто і став назвою гри — словом **теніс**.

Ви, мабуть, знаєте, що настільний теніс має ще назву **пінг-понг**. Знайома вам і сама гра: маленький целулоїдний м'яч перекидають дерев'яною ракеткою над столом, розділеним невисокою поперечною стінкою. При цьому лунає звук, схожий на «пінг!»-«понг!». Англійці вважають, що маленький м'ячик каже саме так. Тому й гру вони назвали **пінг-понг**. А ми вже запозичили гру разом з назвою.

ЧИ СПАРТАКІАДА — ЦЕ ВІД «МІСТО СПАРТА», А ОЛІМПІАДА — ВІД «ГОРА ОЛІМП»?

Не поспішайте з відповіддю. Спочатку подумаємо. Почнемо зі Спарти. Гордістю стародавньої держави Спарти було її військо — його відвага, дисципліна і майстерність. Бути хорошим громадянином — це означало бути сильним і сміливим воїном. Смерть у бою була найвищою честю для воїна. Зазнати поразки й лишитися живим вважалося страшною ганьбою. Розповідають, що одна спартанка, проводжаючи сина в бій, подала йому щит зі словами: «З ним чи на ньому». Це означало: «Або повернися переможцем зі щитом, або вбитим — на щиті» (тоді загиблого воїна виносили з поля бою на його щиті).

І виховання, і навчання в Спарті мало єдину мету — підготувати воїна. Ось послухайте, як це робилося. Семирічного спартанця віддавали до школи, де навчали бути сильним, відважним, не боятися холоду, голоду, болю, важкої праці. Протягом року хлопці ходили в тому самому вбранні, майже не миючись.

Вважалося, що вода розслаблює тіло, а холодне повітря і тверда постіль загартовують його. Спали учні цілий рік під відкритим небом на підстилці з очерету.

Тепер ви уявляєте, що таке **спартанське виховання** і про яку людину ми й сьогодні кажемо: «Це справжній **спартанець**». Це має бути людина сувора, небагатослівна, фізично міцна й загартована; людина, яка свідомо відмовляється від усіляких вигод і приємностей життя.

Це ми говорили про державу Спарту та про її порядки. А тепер поговоримо про **Спартака**. Хто він? Вождь одного з найгрізніших повстань римських рабів за сто років до нашої ери. З назвою міста Спарти його ім'я не має нічого спільного.

Стародавня історія не залишила нам згадки про жодного грека з таким іменем. У греків взагалі не було людських імен, утворених від назв міст. Ім'я Спартак було в іншого народу — у фракійців, сусідів стародавніх греків. Означало воно «той, що відбиває списи» або, за іншим перекладом, «той, що топче». Ім'я, як бачимо, суворе, войовниче, бо саме таким народом — суворим, войовничим — і були фракійці.

Протягом століть після повстання Спартака ім'я його вождя стало закликком до боротьби за волю проти рабства. І коли під час першої світової війни, яка розпочалась у 1914 році, Карл Лібкнехт і Роза Люксембург створили в Німеччині революційну організацію, вони назвали її «**Союз Спартака**». Згодом з цього «**Союзу Спартака**» виросла комуністична партія Німеччини.

Так само на честь **Спартака** назвали **спартакіадою** перші великі спортивні змагання в Радянському Союзі 1928 року. **Спартакіади** в нас з того часу стали дуже популярними.

У перші роки після революції 1917 року на честь легендарного ватажка повсталих рабів багатьом новонародженим хлопчикам давали ім'я **Спартак**.

Слово **олімпіада** походить не від назви гори Олімп, а від назви міста Олімпії. Але гора Олімп настільки знаменита, що обминути її теж не можна.

Отож у Греції, на півострові Фессалія, є гора, яку звать **Олімп**. Вона невисока й непоказна, проте настільки знаменита, що кожна освічена людина на земній кулі про неї знає. Прославилася вона однією «родиною», яку греки колись придумали, а потім «поселили» її на верхівці гори Олімп. Це родина грецьких богів, яких так і звали — **олімпійці**.

У наші дні слово **олімпієць** вживається ще з одним значенням — «учасник олімпійських ігор». Місто **Олімпія**, від якого й походить назва **олімпійських ігор**, розташоване на березі річки Алфей. Перші ігри відбулися 776 року до нашої ери. Далі вони влаштовувалися раз на чотири роки. Потім про них забули, а порівняно недавно — уже в наш час — відновили.

Ми пишаємося нашими видатними майстрами спорту та командами — переможцями олімпійських ігор.

Команда походить з латинської мови. Було там, а пізніше в італійській мові слово **командо** — «доручаю». Потрапило воно до нас разом з багатьма іншими чужими словами за часів царювання Петра I з французької або німецької мови. Сьогодні слово **команда** в нашій мові має кілька значень: і старе «наказ», «розпорядження» (те саме, що «доручаю»), і новіше — «група людей, яка виконує чиесь розпорядження або якесь завдання».

А наш кандидат у збірну — який він? Я вам зараз

Змагання
колісниць

Вілітієць

його опишу, а ви спробуйте свого улюбленого футболіста чи хокеїста впізнати в цьому описі.

...Велична постать, гордовито піднесена голова, урочиста хода, сліпучо-біла довга одежа — тога... Не впізнаєте? Та це ж **кандидат**, тільки не в збірну. Це вулицями Стародавнього Риму йде людина, яка прагне одержати високу державну посаду. Там люди одягалися, як правило, в сніжно-білу тогу, що мала своєю чистотою підкреслити їх високу порядність,

чесність, непідкупність. Одяг і зовнішність мали показати, що така людина гідна довір'я. У латинській мові **кандідус** — «сліпучо-білий», **кандідатус** — «у сліпучо-білому». Пізніше це слово втратило зв'язок з білим одягом. Залишилося тільки значення «той, кого намітили обрати чи призначити».

ТИХІ ІГРИ

Коли грають у **шахи** справжні майстри, скільки б людей не спостерігало за грою, у залі стоїть напружена тиша. Хоч бої, які відбуваються між суперниками за шахову корону, безкровні, хоч шуму битви не чути, проте це справжня битва — з наступами і відступами, боями й перемир'ями, поразками й перемогами. Адже шахи — це «воєнна» гра. Зараз ви в цьому переконаєтесь.

Шахи, як відомо, з'явилися в Індії півтори тисячі років тому. Вони звалися **чатуранга** — «чотири роди військ». До складу тогочасних індійських військ входили бойові слони (тодішні «танки»), бойові колісниці (тодішня «артилерія»), кіннота і піхота. На шахівниці діяли усі ці чотири роди індійських військ.

Пізніше в Ірані, де цією грою також дуже захопилися, фігури колісниць були замінені човнами (звідси й назва фігури в російській мові — **ладья**, лодка). Українська назва однієї з фігур — **тура** — походить від французького слова **тур** — «башта», «вежа». Це вже залишки середньовічної «лінії оборони». Поле шахівниці розділялося «ровом», начебто наповненим водою, — згідно з середньовічною наукою оборони. Ще в Індії головна фігура, «король», мала особисту оборону. В Ірані фігуру цього охоронця називали **ферзін** — «начальник гвардії».

Головним завданням гри було поставити **шаха-короля** у безвихідь, але не вбивати його. Звичаї того часу не дозволяли вбивати **шаха** навіть у бою. Його можна було ув'язнити в башті, закувати в кайдани, найкраще — в золоті, але позбавити його життя вважалося аж надто великим злочином. Тому під час гри **шаха** треба було лише «замкнути у в'язниці», а там він «помре» сам. Про це сповіщалося словами **еш шах мат** — «шах помер».

Шахи переможно крокували з країни в країну. У VII столітті вони завоювали Іран. У знатних і багатих родинах Ірану для юнаків брали спеціальних учителів цієї гри. Правителі країни вважали своїм обов'язком добре грати в шахи.

Далі шахи через завойовану арабами Іспанію переходять до Франції та Англії. У цей час на шахівниці з'являється **королева**. Звідкіля вона тут взялася?

Арабська назва гри була запозичена в іспанську мову. Звучала ця назва так: **анедресатама**. Чуєте, в слові є **тама**, а може це **дама**? Цю назву, незрозумілу для іспанців, почали перекладати як «гру дами», «турнір, змагання рицарів на честь прекрасної дами». А у Франції не лише так зрозуміли цю назву, а й поставили на шахівницю поряд з королем королеву.

Назва «гра дами» була перенесена на нову гру — **шашки** (**шашки** — зменшена форма від слова **шахи**). Ця гра була спрощенням гри в шахи: з усіх дійових осіб тут залишилися тільки пішаки і дами. Звідси й друга назва гри — **дамки**.

Тихою грою мало б бути й **доміно**, але, на жаль, шуму під час гри в **доміно** часом буває аж надто багато. Про час появи цієї гри є такі відомості: начеб-

то років триста тому її придумали католицькі ченці. Вони проводили за цією грою весь вільний від молитов час.

Про назву гри єдиної думки немає. Одні вважають, що гра одержала назву від імені свого винахідника аббата **Доміно**. На думку інших слово **доміно** походить від латинського слова **домінус** — «пан». Назва гри тоді виявляється тісно пов'язаною з її правилами: той, хто першим закінчував гру, ставав **доміно** — тобто «паном».

Тихими іграми можна вважати також розгадування різних **ребусів** і **кросвордів** (хоча й при цьому буває багато галасу). Хоч і не дуже складна це штука — ребус, та назва у нього досить дивна й несподівана. Якщо слово **ребус** перекласти з латинської мови, то вийде «речами, предметами». Саме так — не «речі, предмети», а «речами, предметами». **Ребус** — це загадка, в якій заховане слово чи речення передається «речами», точніше — «намальованими речами, предметами». Так що назву ця загадка отримала дуже точну, хоч і було це давно — років чотириста тому.

Слово **кросворд** складається з двох англійських слів: **крос** — «хрест» і **ворд** — «слово». Клітинки в кросвордах заповнюються літерами зверху донизу і з лівого боку на правий, утворюючи своєрідні перехрестя, «хрести». Вважалося, що **кросвордам** ще немає і ста років. Та ось під час розкопок одного римського поселення було знайдено напис, який дуже нагадував кросворд. Схожий кросворд вчені знайшли і в Помпеях, коли проводили там розкопки. От і виходить, що кросвордові біля тисячі років. Тільки про нього забули, а на початку нашого століття його «винайшли» вдруге.

«НА КОЗАКОВІ ШАПКА-БИРКА — ЗВЕРХУ ДІРКА...»

Ось ціла низка назв головних уборів: **шолом, шапка, богатирка, болівар, сомбреро...** Який з них найдавніший? Тут ви одразу скажете — **шолом**. Адже в **шоломах** вирушали в походи ще воїни Київської Русі, в **шоломах** зображують звичайно героїв казок, легенд, старовинних поем. І справді, це дуже давнє слово, початки його загубилися в сивій давнині, відгомін цього слова є в мовах багатьох народів, які колись населяли землю.

Слово **шапка** теж дуже давнє. Вперше на наших землях воно зустрічається у записах 1328 року. Це заповіт московського князя Івана Калити, в якому сказано: «А з одежі моєї синові моему Семену — кожух червоний, **шапка** золота». В усній мові це слово могло бути вже й раніше.

Історія цього слова така. У латинській мові було слово **капа**. Потрапивши у давню французьку мову, воно почало вимовлятися як **шап**. Від французів слово перейшло до німців, далі до поляків, які його вимовляли як **чапка**, а вже потім до нас. У нас воно стало **шапкою**.

Це один можливий шлях цього слова до нас, а він міг бути й іншим. Слово **шапка** могло прийти до нас з тюркських мов, де було слово **шапа**. Є навіть один доказ на користь цієї дороги для слова **шапка**: у XIV столітті в російській мові вживалося два слова: і **шапка** і **шапа**.

Спочатку словом **шапка** називали корону: «І взяв **шапку**, тобто вінець, і положив на нього **шапку**» (так було записано в 1547 році). Ви, мабуть, знаєте, що вінець російських царів звався «шапка Моно-

маха». Пізніше словом **шапка** почали називати головні убори найрізноманітнішої форми.

У нас є багато прислів'їв і приказок, в яких головний герой — **шапка**: знімати перед кимось шапку (поважати когось), закидати шапками (здобути легку перемогу), братися за шапку (збиратися йти з дому), накривати шапкою (піймати когось на гарячому), прийти на шапкобрання (запізнитися), на злодієві шапка горить та інші.

Серед інших ми згадували на початку цієї розповіді про такі дивні назви головних уборів, як **болівар** і **сомбреро**. Це, власне кажучи, дві назви того самого: **сомбреро** — це іспанський крилатий капелюх, назва якого походить від іспанського слова **сомбра** — «тінь». Привіз **сомбреро** в Європу всевітньо відомий Сімон Болівар — вождь південноамериканських колоній, які повстали і відділилися від іспанської держави у 1819 році. Республіка Болівія була названа так на честь Сімона Болівара. Населення Болівії й сьогодні сповнене вдячності й поваги до свого славетного героя.

Невдовзі після перемоги генерал Болівар приїхав у Париж, де був гаряче прийнятий і оточений загальною увагою. Його капелюх з величезними полями — **сомбреро** — увійшов у моду спочатку у Франції, а потім і за її межами. І одержав цей капелюх тоді в Європі назву — **болівар**. Відомий був **болівар** і в Росії.

Про це ми довідуємося з поеми О. С. Пушкіна «Євгеній Онегін», де герой поеми одягає «широкий **болівар**», коли їде на прогулянку («Надев широкий **болівар**, Онегін едет на бульвар...»). Тепер вам буде легше уявити одяг Онегіна, коли ви познайомитеся з цією поемою О. С. Пушкіна.

Військові модами XII-XV ст.

Богатирка -

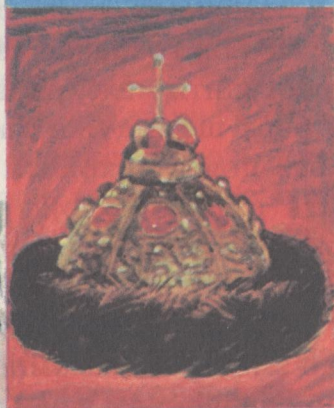

- Бурьонівка

Шанка
Мономаха

XVIII ст.

Слово **капелюх**, яке ми тут уже згадували, прийшло до нас з польської мови, є воно в білоруській і подекуди в російській розмовній мові. Так називають переважно теплу хутряну шапку з вухами.

ПОГОВОРИМО ПРО ОДЯГ — ТАКИЙ ЗВИЧНИЙ, А ОТ ЧИ ТАКИЙ УЖЕ ВІДОМИЙ — ПОБАЧИМО

Звичні речі — шапка, пальто, куртка, костюм, портфель... А що ми про них знаємо, крім назви і «зовнішності»? Чиї вони? Звідки прийшли? Якими були раніше?

Спробуємо на ці речі подивитися саме так.

Ми щойно говорили про шапку. Та все ж шапка, мабуть, не найважливіший одяг і не найдавніша частина одягу людини.

А яка частина одягу, по-вашому, найдавніша? Вчені вважають, що одяг людини починається... з **пояса**! Спочатку це була пов'язка, а пізніше — фартух, з якого вирости усі спідниці й усі штани. Згодом на **поясі** почали носити зброю. Так, у стародавніх греків **підперезатися** означало «озброїтися в похід». У нас здавна є таке слово — **розперезатися**. Крім того, що воно означає «зняти пояс», воно ще означає «переступити межу дозволеного». А початок цей вислів бере ще з дуже давніх часів, коли вважалося, що без пояса виходити на люди не можна (гудзиків ще тоді не було).

Ви вже мали можливість помітити, що одні слова протягом віків змінюють своє звучання і написання, хоч зміст їх змінюється мало. Інші слова дуже помітно змінюють насамперед значення. Інколи з первісним значенням у них сьогодні майже немає нічого спільного.

Прикладом такого слова може бути **пальто**.

Слово **пальто** запозичене з французької мови в ХІХ столітті. І живе воно в нашій мові більше сотні років, майже не змінюючи своєї «зовнішності» (правда, останнім часом воно в українській мові

почало відмінюватися). Ну, а як же його зміст жив усі ці роки? А він постійно змінювався.

У французькій мові слово **пальто** відоме здавна. Ним називали одяг, який носили тоді моряки, солдати, слуги. У російській мові ним спочатку називали офіційний одяг, тобто форму моряків, такий собі плащ, по-нашому (казали «мій **палето**» — на французький лад).

Пізніше словом **пальто** почали називати чоловічий домашній одяг — куртку, в якій не годилося приймати гостей або ходити в гості. **Пальто** тоді й справді нагадувало куртку: застібка до самої шиї, нашиті зверху кишені по боках, вільний крій. **Пальто** було виключно чоловічим одягом до сімдесятих років минулого століття. Згодом **пальто** стали носити й жінки.

Коли **пальто** «вийшло на вулицю» (перестало бути домашнім одягом), воно знову змінило свій вигляд: зробилося довшим, теплішим, пристосовуючись до нашої погоди й негоди.

Сьогодні усі — дорослі й діти, чоловіки й жінки — носять найчастіше **куртку** і **джинси**. Слово **куртка** взято нами з французької мови, де було слово **курт**, яке походило від латинського **куртус** — «короткий». В українську мову слово **куртка** прийшло через польську мову, де воно вимовлялося як **курта**. У нас спочатку було і **курта**, і **куртка**. Та перемогла **куртка**, бо багато предметів одягу вже мало суфікс -к- (сорочка, хустка, шапка, запаска, стрічка, корсетка та ін.). **Куртки**, як і **пальто**, щороку в чомусь змінюються, проте основне значення цього слова зберігається: це короткий верхній одяг, що застібається під шию.

Поширений останніми роками в усьому світі вид

штанів — **джинси** — дістав назву від тканини, з якої їх шиють. Ми запозичили це слово з англійської мови, а туди воно прийшло з італійської. У середні віки було таке слово — **джейн**, ним називали тканину. Назву тканини дали за назвою міста, де її ткали. Це місто ми звемо Генуя, англійці — Джейна. З цієї тканини робилися вітрила для парусних суден та одяг для матросів.

В Америці слово **джін** у множині (**джінз**) стало позначати штани певного крою. Це були вузькі штани з товстої цупкої тканини, схожої на ту, яку свого часу ткали в Генуї. У них американці пасли скот, об'їжджали коней, працювали в полі. Ми це слово перейняли усним шляхом, до того ж з англійської множини (**джін-з**) ми зробили ще одну — свою (**джин-с-и**).

Залишилося взяти **рукавички** і **портфель** — і можна йти до школи. Рукавиці — «слов'яни», це слово є майже в усіх слов'янських мовах. Утворене воно від двох слів: **рука** і **вити** (у значенні «обвивати щось»). Слово **вити** ми знаємо, але **виця**? Це щось дивне: ми не можемо сьогодні від слова **мити** зробити **миця**, від **шити** — **шиця**, бо воно нічого не означтиме для нас. А колись існували в мові й незнайомі, дивні сьогодні способи творення слів, тільки, зустрічаючись з таким словом, ми не заглиблюємося в нього, не пробуємо його «розкласти». Ось спробуйте, наприклад, розкласти два слова — **голіруч** і **обабіч**. Що вийшло? **Голіруч** — це «голими руками», **обабіч** — це «по обидва боки». Правильно. Але чому **-руч** і **-біч**? Нема сьогодні таких слів, є **рука** і **бік**. Може, це чужі слова? Навряд, бо є ще ж і **нашвидкуруч**, і **навсебіч**, і **обіруч**. Значить, колись слова могли мати таку форму, вільно її утворювали, а в наш час

уже нові слова з **-руч** і **-біч**, як і з **-виця**, не утворюються.

Є в наших казках така примовка: «Скоро казка кажеться, та не скоро діло робиться». «Робилися» ці слова давно і довго. Крім **рукавиці**, була ще й **ногавиця**. Сьогодні слово **ногавиці (ногавиця)** збереглося на південному заході України. Там **ногавиці** — це вузькі суконні штани, **ногавиця** — це штанина.

Портфелъ прийшов до нас з французької мови, та прийшов не один, а з **портмонé** і **портсигаром**. Це все ті предмети, які ми носимо з собою (**порте** — «носити»): **портфелъ** — «те, в чому носять аркуші паперу», **портмоне** — «те, в чому носять гроші», **портсигар** — «те, в чому носять сигари (сигарети)». Крім однакової першої частини, вони ще мають однаковий наголос — на останньому складі.

СІДАЙМО СНІДАТИ!

Розпочнемо з **хліба**. Адже **хліб** — усьому голова. **Хліб...** Таке м'яке, пахуче, тепле слово, а ще й яке таємниче! Є воно лише у слов'янських мовах, а колись було ще у готській мові (вимовлялося **гляйф**) і в давньонімецькій мові (**хлейб**). У давнину ці народи були нашими сусідами по Дніпру та Віслі. Проте вчені вважають, що усі ці народи запозичили назву **хліба** з якоїсь ще більш давньої і ще більш таємничої мови. Може, від неї тільки це слово й залишилося.

Як давно люди печуть хліб? Розкопки свідчать, що 7 тисяч років тому люди вже пекли в попелі коржі з ледь-ледь змеленого, а точніше — розтовченого в ступі зерна. У стародавньому світі — в Єгипті, Греції, Римі — вже користувалися дріжджами, які робили хліб пухким і м'яким. У Римі, наприклад, було

триста пекарень, де випікали різні сорти **хліба** — і для багатих, і для бідних.

Кажуть, що мистецтво випікання хліба піднялося до небачених досі висот у середні віки — між п'ятим і чотирнадцятим століттями. Спочатку цим займалися монастирі, а пізніше спеціальні організації пекарів — цехи. З того часу хліб в Європі майже не змінився ні за смаком, ні за формою. Змінювалася лише техніка його випікання.

Давайте пригадаємо, яке слово йде поряд зі словом **хліб**. **Сіль**, правда? Адже недарма кажуть «зустрічати хлібом-сіллю», «піднести гостям хліб і сіль», «подякувати за хліб, за сіль». І завжди ці два слова в парі.

Але між хлібом і сіллю існує значно глибший зв'язок, тільки люди вже давно про нього забули. Протягом довгого часу стародавні люди, приручивши тварин, розводили худобу і їли м'ясо та пили молоко. Сіль їм не дуже була тоді потрібна, бо в м'ясі вона є, а до молока її зовсім не треба. Про сіль тодішні люди ще не знали. Та ось люди осідають на одному місці, починають сіяти хліб, розводити городину. Рослинна їжа була прісною, несмачною; на сцену виходить **сіль** — приправа до їжі.

У ті віддалені від нас часи, про які ми оце розмовляємо, існувало одне цікаве слово, щось на зразок **сольд** (тут корінь **соль** і суфікс **-д-**). Спочатку воно означало «з сіллю», «солоний», потім — «приправлений (чимось)», а далі просто «смачний». Звідси вже один крок лишився до «смачний, бо солодкий», а потім і просто «солодкий». Дивно, правда? З одного кореня виростало два слова, протилежних за значенням.

Ну, а слово **цукор** — воно давнє? Дуже давнє.

Колись в Індії було слово **шаккара**. Спочатку воно означало «пісок», а потім «цукор-пісок». Разом з цукром це слово помандрувало з Індії до Персії. Тут його почали вимовляти вже як **шекер**. Виробляли цукор тоді з цукрової тростини і торгували ним все ширше — по всій Аравії. Тепер він уже звався **суккар**. Від арабів і цукор і його назва попливли до Іспанії, а з Іспанії в Сіцилію. Італійці називали його **цуккоро**. Десь у XII столітті слово **цуккоро** потрапляє до німців, які на той час жваво торгували з італійцями. Німці в італійському слові відкинули останню літеру і так передали його полякам, які казали і кажуть **цукер**. А вже від поляків взяли свій **цукор** і ми, українці.

Сідаючи снідати, ми кладемо цукор у **чай**, **каву** або **какао**. Сьогодні ми вважаємо **чай** — і рослину, і напій — нашими добрими знайомими. Дехто з вас бачив, як він росте в Грузії: це довжелезні ряди округлих кущів з темним блискучим листям. З цього пишного, густолистого куща зривають лише три верхніх молоденьких листочки на кожній гілці. Цікаво, що дикі чайні кущі дуже високі — вони сягають трьох метрів, а в Індії ростуть навіть чайні дерева — це вже велетні: 15 метрів заввишки. І зовсім мало хто знає, що неоднакова назва цього напою у різних європейських мовах пов'язана з тими шляхами, якими возили **чай** у кожну з цих країн.

У західні землі Європи чай привозили морським шляхом з Південного Китаю. Возили його в дерев'яних трюмах парусних кораблів. Поки кораблі пливли, у нагрітих сонцем трюмах чай «дозрівав». Там, звідки його везли, у Південному Китаї, чай звать **те**. З цією назвою його й привезли в Європу. Тому англійці звать чай **ті**, а німці — **теє**.

У Росію **чай** возили караванним шляхом на верблюдах через Азію. Возили його з Північного Китаю, де цей напій місцеві жителі звали **ча**, а чайний лист вони називали **чае**. Тому в російській, українській та білоруській мовах цей напій одержав назву **чай**.

Є ще один напій, який знають сьогодні у найвіддаленіших куточках земної кулі. Це **кава**. Блискучі коричневі зернята **кави** так сильно й приємно пахнуть, коли їх мелють і варять!

Невже вони отакими сухими темними «квасольками» й висипаються з якогось кавового стручка? Ні, зовсім ні.

Кавове дерево — це невисоке вічнозелене деревце або великий кущ, який весною зацвітає красивими квітами, схожими на жасмин і такими ж пахучими. Пізніше з'являються плоди — червоні або синювато-чорні ягоди, схожі на вишні і майже такі ж смачні.

— А де ж ті кавові зерна, які ми знаємо? — питаєте ви.

Щоб їх добути, доведеться проробити ще велику кількість «операцій». Спочатку плоди треба зібрати, висушити, обдерти з кісточок засохлу м'якоть і знову сушити. Потім обдирають тверду рогову оболонку, яка покриває зернятка. Ці зернятка потім полірують, сортують за розміром і обсмажують. І лише після всіх цих «операцій» кавові зернятка везуть на продаж. Звідки? З Бразилії, Колумбії, Африки, Азії. Куди? В усі ті країни, де **каву** п'ють, але де вона, на жаль, не росте.

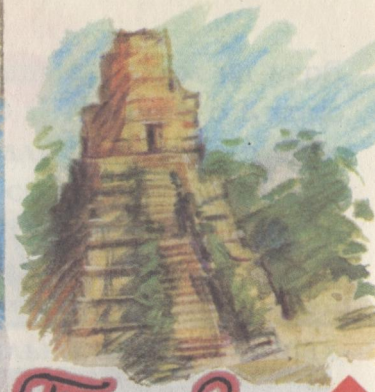
Назву зерням дала їхня батьківщина — гірська область в Ефіопії Каффа. Тільки кожна мова, через яку проходило слово **каффа**, щось змінювала в ньому. Араби казали **кахва** або **кава** (як ми тепер кажемо), англійці кажуть **каффи**, французи — **кафе**, німці —

У
А
и

Финансы

Тіраміда індіанців

каффе, голландці — **каффіє**. З Голландії, найвірогідніше, і прийшло це слово в Росію, де стало вимовлятися спочатку як **кофій**, а потім **кофе**. В українську мову слово **кава** йшло такими шляхами: з арабської мови в турецьку, з турецької — в польську, а вже з польської мови у XVIII столітті — до нас.

Проте **какао** і **шоколад** приваблюють вас усіх значно більше, ніж каву, — адже каву звичайно п'ють дорослі. Звідки ж узялось **какао** — слово і напій? Слово походить з мови ацтеків — індіанців Мексики.

Багато дивного й незвичного побачили й почули іспанці, коли вперше припливли до Мексики. І серед усіх цих див був і напій, який ацтеки варили з плодів одного незнайомого іспанцям дерева. Це дерево ацтеки називали **какауатль**, а напій з його плодів — **чоколатль**. Іспанцям напій сподобався, вони взяли

з собою плоди цього дерева, щоб познайомитися з ними ближче, уважніше. Виявилося, що ацтекський напій не просто приємний на смак — він ще й зміцнює людину, швидко відновлює її сили.

А от з назвами вийшла плутанина. Напій, який у ацтеків звався **чоколатль**, європейці звать **какао**. Вони тут використали назву дерева. А слово **чоколатль** у формі **шоколад** стало назвою кондитерського виробу з плодів цього дерева.

А як, по-вашому, роблять **какао** і **шоколад**? Думаєте, що так: взяли «квасольки», змололи і одержали порошок? Якщо змелете, то одержите зовсім не порошок, а рідку «кашу», бо в цих «квасольках» какао є багато олії. Під пресом олію з цієї «каші» видавлюють, приправляють цукром та різними пахучими речовинами, заливають у форми й охолоджують. От і виходить знайомий нам **шоколад**. А **какао**? Щоб його одержати, рідку «кашу» обробляють іншим способом.

«БОРЩ ТА КАША — ЇЖА НАША»

Це дуже давня примовка, давня і правдива. Борщ та каша і справді були повсякденною їжею наших з вами прадідів і прабабунь — селян. Тільки слово **борщ** не завжди позначало те, що ви їсте сьогодні.

Слово **борщ** має побратима серед рослинного царства. Це **борщівник**, **борщик**, лісове зілля, з якого в давні часи готували їжу. Її теж називали **борщем**. Свою назву рослина дістала за форму листя: листя у неї гостре, видовжене, а корінь слова **борщ** колись мав значення «гострий». Слово з цим коренем здавна існувало і в мовах інших народів — як назва різних рослин. А от як назва їжі — існує тільки у нас. Прав-

да, коли наші сусіди — росіяни, білоруси, поляки — варять **борщ** за нашим звичаєм, то так його й звать — «український борщ».

Та чи не найдавнішим «обідом» у стародавніх слов'ян була **каша**. Її варили і їли ще тоді, коли справжнього хліба пекти не вміли, а тверді, спечені в попелі з розтовченого зерна коржі повсякденною їжею бути не могли. І назва **каші** така ж давня: вона означає «побите, потовчене (зерно)». Колись навіть святковий обід звався **кащею**. Каша була найважливішою стравою, без якої не обходилися ні в будні, ні в свята.

Якою була ця **каша**? Пшоняною. **Пшоно** — дуже давнє слов'янське слово. Якби його перекласти сучасною мовою, то це було б «товчене» — зерно, яке потовкли, приготували для їжі. Корінь цього слова спільний з дієсловом **пхати** у старому його значенні — «товкти».

Такою ж давньою їжею були й **пирого**. Тільки це була їжа не буденна, а святкова. Слово **пиріг** утворене від **пир** — «бенкет» (у російській мові і сьогодні є слова **пир**, **пировать**). **Пирогам** на західних землях України називають вареники. **Пирого** звичайно печуть, а **вареники** варять, звідси і їх назва.

Кумедна історія вийшла зі словом **котлета**. Ми звикли до того, що котлети — це найчастіше вироби з м'яса (а ще бувають з моркви, картоплі, капусти та інше). А назва свідчить про щось зовсім інше. Це французьке слово, яке в перекладі звучало б як «реберце». «Та які в котлетах реберця?» — скажете ви. Реберця є, тільки вони є в тих котлетах, які у нас зуться **відбивними (котлетами)**. Це відбиті й обсмажені шматки м'яса разом з кісточкою — реберцем. От звідси і їхня назва.

На третє звичайно буває **компот**. Він «француз», родич **композиції**, означає «складений». До компоту часто кладуть, крім свіжих або сушених яблук, груш, вишень і слив, ще й ізюм та курагу.

Сушені абрикоси мають у нас аж три назви. Абрикоси, висушені з кісточкою, зуть **урюк**, без кісточки — **кайса**, висушені та розрізані по борозенці абрикоси зуть **курага**. Всі три назви походять з тюркських мов і з'явилися у нас разом із сушеними абрикосами.

Слово **ізіум** приїхало до нас тим самим способом — на возах із сушеним виноградом у мішках. Довезти до Москви чи Харкова свіжий виноград з Криму кіньми було неможливо. Надто довгою була дорога, а ні поїздів, ні літаків, ні автомобілів ще не було. Тому жителі півдня виноград спочатку сушили, а вже потім везли на північ і захід продавати.

Кримські татари, торгівці сушеним виноградом, у своїй мові не мали окремого слова для сушеного винограду. Вони і свіжий виноград, і сушений називали однаково — **ізіум**. Українська мова взяла слово **ізіум** лише як назву сушеного винограду, бо у нас уже було слово **виноград**, взяте зі старослов'янської мови. Цікаво, що слово це сьогодні вважається слов'янським, а насправді воно «зроблене» за зразком готського слова **вейнгард**. У готів це було складне слово. Воно складалось з двох слів: **вейн** — «вино» і **гард** — «город», «сад». У нас — в українській, російській і білоруській мовах — слово **виноград** не розкладається на частини. Ми не впізнаємо в ньому ні «вина», ні «саду». Для нас це назва красивих і смачних ягід.

До компоту, який ми оце п'ємо, добре було б, якби мама або бабуня спекли пиріг. А якщо не спекли? Тоді компот можна випити і з **бубликом**. Колись

звичайнісінький **бублик**, привезений батьками з ярмарку, був для селянської дитини чимось невимовно смачним і недосяжно прекрасним. Сьогодні його можна купити скрізь, тому він і втратив свою святкову принадність. Та й що таке **бублик**, якщо розібратися? Це «пухирець», «булька» — одним словом, «бубел». Чому ж саме так — «пухирцем», «бубелом» — назвали цей кружечок з тіста? Бо хороший **бублик** має бути неодмінно пухким, пишним, м'яким, невагомим — як пухирець!

Пообідали? Подякували? Не забули пополоскати зуби? (Адже обідати доведеться усе життя, і міцні здорові зуби ще вам знадобляться).

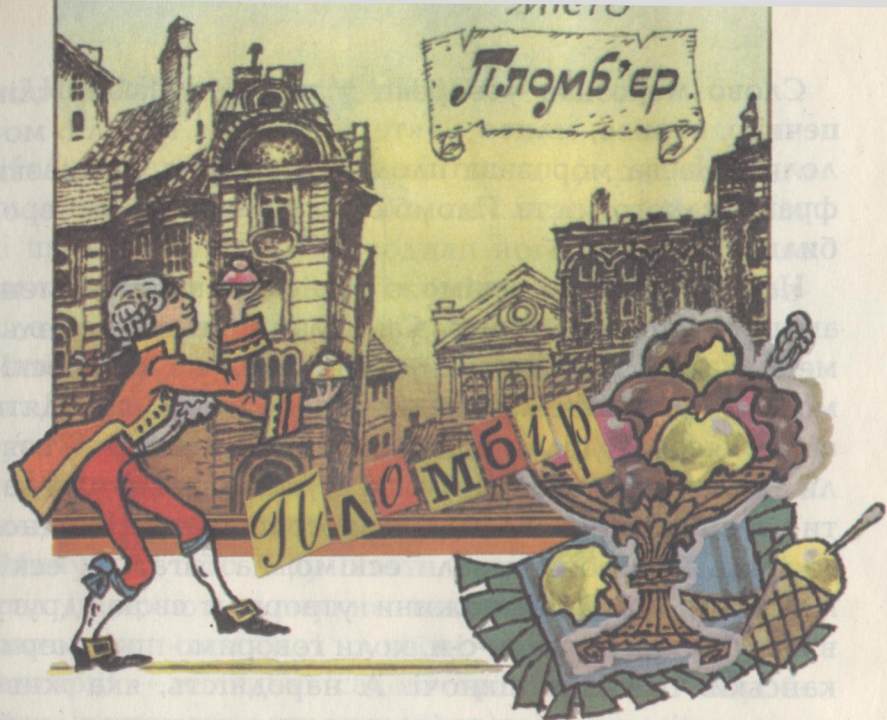
А тепер можна й погуляти на вулиці півгодинки, а потім — і за уроки братися.

УРА! МОРОЗИВО!

Цікаво, чи давно діти кричать: «Ура! Морозиво!»? Дуже давно, виявляється. Ще легендарний лікар Гіпократ, «батько медицини», радив їсти «заморожений крем», який, на його думку, поліпшував самопочуття. Великим любителем морозива був славетний полководець Олександр Македонський. Для нього готували солодку суміш — фрукти з медом, а потім охолоджували — заморожували — її на льоду.

У Стародавньому Римі сніг разом з льодом заклали у спеціально обладнані приміщення. Влітку цей сніг змішували з медом і сиропом — і так подавали до столу багатіїв.

Та й римське «**морозиво**», виявляється, не найдавніше. Є відомості, що в країнах Далекого Сходу **морозиво** було відоме більш ніж за тисячу років

до нашої ери. Саме з Китаю мандрівник і купець Марко Поло у XIII столітті привіз до Італії секрет виготовлення **фруктового морозива**. Відтоді **морозиво** увійшло в моду в Європі. Але це було лише фруктове морозиво. А от **морозиво з молока та вершків** «винайшов» кухар французького короля, коли перебував «на гастролях» при дворі англійського короля.

Ви вже зрозуміли, що це **морозиво** було привілеєм королів і придворних. Прості люди дуже довго про нього й не знали.

Доступним для всіх **морозиво** стало завдяки сіцилійцеві Франческо Прокопіо ді Колтеллі.

Якщо вас цікавить, хто «винайшов» вафельні чашечки для морозива, то прізвище його теж відоме — це італієць Тортоні.

Слово **морозиво** утворене у нас за зразком слів **печиво, вариво, мливо** — «те, що пекли, варили, мололи». Назва морозива **пломбір** походить від назви французького міста Пломб'єр, де вперше його зробили.

Назва морозива **ескімо** є однією з назв племені американських індіанців. Самі вони звать себе «ітельмени», але в їхній мові є слово, схоже на наше **ескімо**, — це **ескімансік**. Воно означає «люди, які їдять сире м'ясо». Сусіди ітельменів — американці — взяли це слово, скоротили до **ескімо** і так почали називати увесь народ цього індіанського племені. На одного ітельмена вони казали **ескімо**, на багатьох **ескімо-с**. Ми від цієї множини утворили свою, другу вже, множину **ескімо-с-и**, коли говоримо про американських жителів півночі. А народність, яка живе у нас на півночі, зветься ітельмени, що означає «той, що живе; житель». Морозиво назвали **ескімо** спочатку французи, а потім уже ми.

А з якого часу почали кричати «**ура**»? Тут думки вчених розійшлися. Одні вважають, що слово це східне, інші — що західне. У тюркських — східних — народів був бойовий клич — **ура**, який означав «бий!». Отож цей бойовий клич міг прийти до нас зі сходу. Проте схоже слово — **гурра** — здавна є в говірках німецької мови. Означає воно «бігом!» або «вперед!». Є таке слово у багатьох європейських мовах: у французькій, шведській, італійській, датській, іспанській, англійській. Скоріше всього це **гурра** прийшло до нас від західних сусідів, як і спосіб приготування морозива. Отож — «Ура! Морозиво!»

«ДИМ-ДИМОК ОД МАШИН...»

Коли поет Павло Тичина писав ці рядки свого вірша, він уявляв димок від тих перших тракторів, які ще в тридцяті роки виводили його героїні. Слово **трактор** було тоді новим, як і сама машина, що прийшла до нас, на наші поля, разом з назвою. В основі цього слова лежить латинське слово **тракто** — «тягну». Призначенням машини було «тягти» за собою плуги, борони, сівалки, культиватори. Раніше цю роботу виконували коні. Тому **трактор** називали ще «залізний кінь».

Минуло з того часу півстоліття. На наших полях зараз працюють «онуки» тих перших **тракторів** і **тракторців** — потужні сучасні машини (хоча є й **тракторці** — маленькі садові **трактори**, які обробляють землю між рядами дерев).

До слова **машина** ми всі вже так звикли, що вважаємо своїм, рідним. А воно чуже, грецьке, означало колись «знаряддя», «пристрій». У греків його запозичили римляни, вимовляли вони його **махіна**. Лише значно пізніше, прижившись у французькій мові, воно почало вимовлятися там як **машина**. У нас, в українській мові, є обидва слова. Слово **махіна** (часом кажуть **махиня**) означає «щось велике, громіздке».

Якби вам сказали: «Я зараз назву один предмет, а ви одразу ж уявіть його собі» — і назвали: **машина**, — що б уявили ви всі? Ви б уявили автомобіль — новенький, блискучий, красивий... Правильно, це теж **машина**. А от якими були **машини**, коли вони ще звалися **махини**? Можете уявити? Це було нагромадження великих і досить незграбних важелів, блоків, коліс, плутанина ланцюгів і канатів... Такою **ма-**

хиною рухали, наприклад, театральні декорації, спускали на сцену богів «з небес». Це з того часу і з тогочасного римського театру дійшов до нас вислів «бог з машини» (так звичайно кажуть, коли хтось несподівано втручається у якусь справу і одразу ж вирішує її).

Усе, що їде повз нас на вулиці, і все, на чому ми їздимо має **колеса**. Скільки **коліс**, **коліщат** і **коліщаток** крутиться навколо нас! Величезні **колеса** вантажних машин і манісінські **коліщатка** годинників мають спільного предка — незграбне дерев'яне колесо, винайдене невідомим майстром чотири з половиною тисячі років тому. Слово **колесо** утворене від **коло**, а це одно з найдавніших слов'янських слів, яке має родичів і в інших дуже давніх мовах.

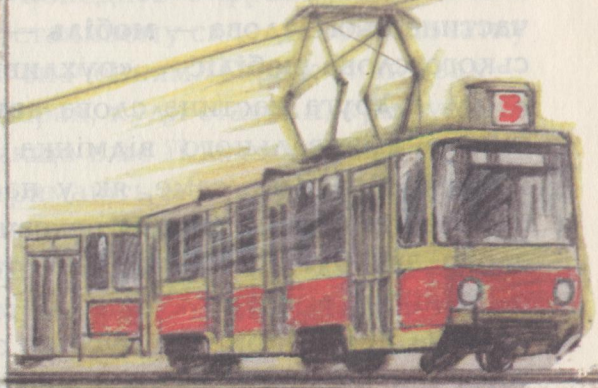
Ваші улюблені «колеса» — це **велосипед**. Винайшли його недавно — у ХІХ столітті. Русійна сила, «двигун» у цій машині — ваші ноги. Тому й назвали її, поєднавши два латинських слова: **велокс** — «швидкий» і **пед(іс)** — «нога», а разом виходить «швидконіг», правда?

Проте найчастіше нам доводиться їздити на **автобусах**, **тролейбусах**, **трамваях** — у місті (на **автобусах** — і поза містом). Історія появи цих «коліс» і їх назв досить цікава.

Батьком **автобуса** був **омнібус**. Ви могли бачити його в кіно або на малюнку в якійсь книжці. Це був великий кінний фургон, який міг перевозити одразу багато пасажирів. Історію появи цього омнібуса розповідають так.

У ХІХ столітті жив собі торговець-француз, прізвище якого було Омне. Він був людиною веселою і дотепною. На дверях своєї крамниці він зробив

Машина

Транвайз ▲

жартівливий напис латинською мовою «Омнес омнібус». Цей напис можна було перекласти як «Омне кожному» (тобто «Омне продає кожному»). Проте його можна було перекласти і як «Усі кожному». Чому так?

Бо французьке прізвище торговця писалося Омнес, а читалося Омне, а латинське слово **омнес** означало «усі».

Трапилося так, що біля його крамниці офіцер Будрі звичайно ставив свій великий екіпаж, яким їздив на дачу. Екіпаж його був такий великий, що він кожного разу, їдучи на дачу, підвозив по дорозі різних людей. Отож спочатку його екіпаж жартівливо називали «вуатюр омнібю» — «екіпаж для всіх», «екіпаж кожному», бо ж перед очима ще був напис на дверях крамниці. Пізніше такий екіпаж — великий фургон, запряжений кіньми, — почали звати просто **омнібус** — «кожному».

Та ось замість коней **омнібус** дістає мотор. Новий вид транспорту одержує назву **автобус**. Погляньте уважно на це слово. Перша його частина **авто** — від грецького слова **аутос**, що означає «сам». Воно є і в слові **автомобіль** — «сам рухається». Друга частина цього слова — **мобіль** — утворена від латинського слова **мобіліс** — «рухливий».

Ну, а друга частина слова **автобус**? **Бус** — це закінчення давального відмінка латинського слова (омні-бус) — таке саме, як у нас (кожн-ому), і так само воно окремо нічого не означає. Виходить, що слово **автобус** було зроблене так: **авто** (мобіль) + (омні)бус = **автобус**.

Та на цьому пригоди **буса** не закінчуються. Мало того, що він «чіплявся» до назви кожного нового виду транспорту: **автобус, тролейбус, аеробус Іл-86,**

мегабус (автобус з трьох вагонів, з'єднаних «гармошкою» — у Франції). Цей **бус** нарешті просто відділювався і почав жити самостійно: англійці свій **автобус** називають просто **бас**.

Коли з'явився безрейковий трамвай, його називали **тролейбус**. **Тролей** — це англійське слово, ним називають той пристрій вгорі, на дузі, яким знімають струм з дроту для електродвигуна в троллейбусі.

Тролейбус уже «старенький», рік його народження — 1901. У нас перші троллейбуси з'явилися 1933 року.

«А хто придумав троллейбус?» — питаєте ви. Німецький інженер з Дрездена Макс Шейманн.

Автомобілі прийшли не самі — вони привели з собою такі слова, як **шофер**, **гараж** та багато інших.

Слово **шофер** походить з французької мови. Тільки там це слово жило й до появи автомобілів: ним називали паровозних кочегарів. Коли з'явилися автомобілі, назву **шофер** перенесли з кочегара на водія. Оскільки ми це слово взяли прямо з французької мови, наголос у ньому — на останньому складі (**шо-фёр**).

Слово **гараж** теж походить з французької мови, теж має наголос на останньому складі і теж спочатку вживалося з іншим значенням. **Гараж** попервах — це звичайнісінький сарай, куди ставили, крім усього іншого, й машину, якщо вже її купили. Сьогодні це не лише місце, де тримають машину, а й місце, де автомашини ремонтують, миють, оглядають тощо.

Дідусь троллейбуса — **трамвай** — англієць. В англійській мові **трам** — «візок», «вагон», а **вай** — «шлях».

Перший **трамвай** у Європі було пущено 1881 року в передмісті Берліна. У нас перший **трамвай** задзе-

ленчав на вулицях Києва 1892 року. Скоро будемо відзначати його століття.

А ще є **метро**. Повна його назва — **метрополітен**. Вона складається з двох грецьких слів: **метер** — «мати» і **поліс** — «місто» і означає «головне місто», «столиця». Така назва закріпилася за **метро** тому, що воно спочатку з'явилося в столицях — головних містах кількох держав (Нью-Йорк, Лондон, Париж, Москва). Але сьогодні **метрополітен**, махнувши рукою на свою назву, з'явився в столицях наших союзних республік і просто у великих містах, як-от у Ленінграді, наприклад.

Слово **метрополітен** є в багатьох мовах світу (цим словом, наприклад, у Нью-Йорку звуть оперний театр: «Метрополітен-опера» — «Столичний оперний театр»). Але жителі різних міст своє **метро** називають по-різному. Лондонці звуть **метро** «трубою» (**тьюб**), жителі Нью-Йорку — «підземною дорогою» (**сабвей**), берлінці — «шлях під землею» (**унтергрудбан**).

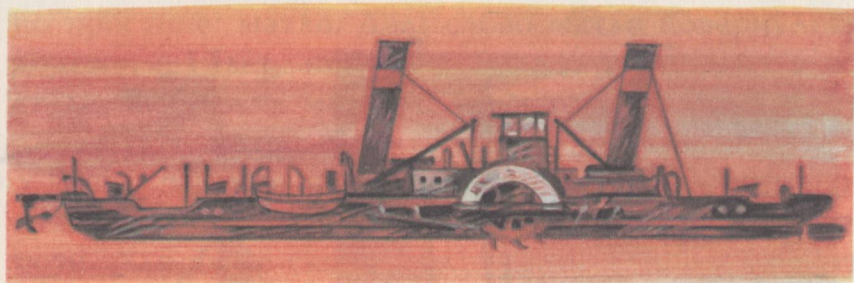
ПОПЛИВЕМО ЧИ ПОЛЕТИМО?

Нам з вами подорожувати морем чи ріками доводиться не так часто. Але ми знаємо, що без таких подорожей люди й досі не відкрили б Америку, Австралію, Антарктиду.

Слова, пов'язані з плаванням, особливо різноманітні за походженням. Адже бралися вони з мов часом дуже віддалених від нас народів, та й по дорозі до нас вони зазнали чимало пригод і перетворень.

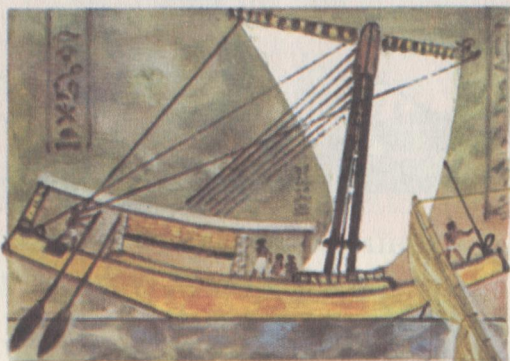
Спочатку давайте поговоримо про **корабель**. Слово

це ми запозичили у стародавніх греків. Перейняли ми його у греків при зустрічах з ними, слухаючи їхню мову. Стародавні греки були добрими мореплавцями, у них були різні кораблі. Один з видів своїх кораблів вони звали **карабос**, тобто «краб», «морський рак». Мабуть, ці їхні судна не були швидкохідними, повзали, може, як краби. Наші далекі предки почули це грецьке слово, воно їм сподобалось своєю дотепністю, і вони взяли його собі. Та й не

лише наші предки взяли це слово: було воно у римлян (**карабус**), в італійців (**каравела**), в іспанців (**каравела**). Багато слов'янських народів — болгари, чехи, словаки, поляки, серби — це слово вимовляли як **кораб**.

Можна було б думати так: раз слово **корабель** грецьке, то й **капітан** корабля — теж «грек». Але **капітан** — «римлянин»: у них було слово **капітанус** — «начальник військового загону». Утворене це слово від латинського слова **капут** — «голова». Сьогодні слово **капітан** є в багатьох мовах країн Європи. Ви-

мовляється воно по-різному, але в кожному з цих слів сидить давній **капітанус**. Подивіться на них: французьке **капітен**, англійське **кептіп**, іспанське **капітань**, болгарське **капітан**.

Багатьох поневірянь зазнало слово **матрос**: скільки довелося йому наковтатися солоної води — уявити важко. Давайте простежимо його шлях.

Колись у Нідерландах жило таке слово, яке можна вважати предком нашого **матроса**, проте воно дуже мало на **матроса** схоже — **маттен-ноот**. Слово це взяли собі французи, але вимовляли вони його значно простіше: **матло**. Далі слово **матло** повернулося додому, в Нідерланди. Тут його знову переробили: стали вимовляти **матроос**, коли говорили про одну людину, і **матрозен** — коли про багатьох людей. У Росію це слово привіз цар Петро I уже з такою вимовою: на одного казали **матроз**, на багатьох — **матрози**. Але дуже скоро, років через десять-двадцять після появи цього слова в Росії, почали казати **матрос**, **матроси**.

Багатьох пригод зазнало і слово **адмірал**. Воно походить з арабської мови. Начальника свого торговельного флоту араби звали **амір арраль**. А оскільки араби вели жваву торгівлю зі своїми сусідами, це слово увійшло до багатьох мов світу. Спочатку його запозичили іспанці та французи, бо араби часто бували в їхніх портах. Пізніше його взяли собі голландці, англійці, шведи. У XVI столітті це слово від шведів прийшло до нас. Звучало воно так: **амерал**. А чому ж ми пишемо й говоримо не **амерал**, а **адмірал**? Таким це слово зробили французи. Коли слово **амерал** потрапило до них, воно було непрозоре — невідомо як «зроблене». От французи й знайшли цьому слову «родича» в своїй мові. Це було слово

адміраре — «дивуватися». Вони вважали, що так краще: коли кажеш **адмірал**, одразу зрозуміло, що це людина, гідна подиву й захоплення, одним словом — легендарна істота. Так у нас замість **амерала** з'явився **адмірал**.

Ми ще з вами не літали. Давайте полетимо.

Брати Райт зробили свій літак у 1903 році. Тоді ж було зроблене і слово **аероплан**. Воно було складене з двох слів: грецького **аер** — «повітря» і латинського **планум** — «площина». До нас **аероплан** прийшов зі своєю назвою. Проте у нього одразу ж почали з'являтися інші: в українській мові — **літак**, у російській — **самольот**.

Кумедна історія вийшла зі словом **аеродром**. 1903 року один американський винахідник назвав свій літак **аеродром**: **аер** — «повітря», **дромос** — «місце для бігу». Разом це мало означати «той, що бігає в повітрі». Ця назва літака нікому не сподобалась, але слово «зачепилося» в пам'яті людей, ним почали називати місце для зльоту і посадки літаків.

«ДОМАШНІ МАШИНИ»

— Хіба можна так сказати — «домашні машини»? Інша річ — «домашні тварини»: це тварини, яких ми приручили, одомашнили. А машини?

Подивіться уважно навколо себе. Що «звучить» у вашому домі? Радіо, телефон, телевізор, магнітофон. Що «працює» на вас? Полотер, пилосос, міксер, навіть термос, який тримає для вас гарячий чай чи суп, — і той «працює» на вас. Навіть гра — «Конструктор» — і та «працює» на вас: дає вам деталі, з яких ви робите машини. І всі ці машини та всілякі пристрої служать вам, дружать з вами, вони такі ж «ручні», як і ваша кішка (і такі ж небезпечні, якщо з ними «нечемно» поводитися).

Зверніть увагу: слова **телевізор** і **телефон** мають однакові початки (**теле**), **телефон** і **магнітофон** — однакові кінці (**фон**). Це випадковість чи правило? Правило. Усі ці слова і багато інших, схожих на них, зроблені (так, так, саме зроблені) за певним зразком і з однакового «матеріалу». Робляться ці слова тоді, коли з'являється якась нова машина, або пристрій, або ліки, або ще щось, і їм треба дати назву.

У греків було слово **теле** — «далеко». Це слово використали, коли називали усі винаходи, пов'язані

з віддаллю: **телефон**, **телеграф**, **телеграма**, **телевізор**. А друга частина цих «зроблених» слів? Вона показувала, що саме передають на певну відстань: **телеграф** — це **теле** (далеко) + **графо** (пишу), **телеграма** — це **теле** (далеко) + **грама** (запис); **телефон** — це **теле** (далеко) + **фон** (звук, голос); **телевізор** — це **теле** (далеко) + **візор** (той, хто бачить).

З таких «цеглинок» можна складати все нові й нові слова. Наприклад: **магніто-фон**, **відео** (дивлюсь, бачу)-**фон**, **відео-теле-фон**.

Будуть з'являтися нові машини, нові пристрої, а назви для них будуть «складатися» зі старих, часом дуже старих слів-«цеглинок». Ось деякі з них: **термо** (грецьке «жар», «тепло»), **стерео** (грецьке «твердий», «просторовий», «об'ємний»), **радіо** (латинське **радіус** — «промінь»), **мікро** (грецьке **мікрос** — «малий»), **метр** (грецьке «міра»), **скоп** (грецьке **скопео** — «спостерігаю») та інші.

А тепер думаємо разом. Нас запитали: «Коли з'явилися в українській мові грецьке з походження слово **корабель** і латинське **радіо**?»

Про **корабель** ми вже знаємо: це слово у стародавніх греків запозичили не лише ми, а й інші народи, і не з книжки його взяли, а від тих греків — мандрівників і торговців, які запливали у різні європейські порти, а пізніше плавали і по наших річках (був такий давній торговельний шлях — «з варяг у греки»).

Про час появи слова **радіо** так одразу сказати важко. Воно походить з латинської мови: там було слово **радіус** — «промінь». Кажуть, що вперше у нас воно з'явилось у підручнику з математики 1720 року. Як термін іншої науки — фізики — слово **радіо** вперше вжили у 1890 році. Як назва побутового **радіо-**

приймача слово **радіо** почало вживатися у 20—30 роки нашого століття. Як «цеглинка» слово **радіо** увійшло до багатьох слів різних наук і ще не раз буде там використане.

Ми тут згадували гру, яка зветься **«Конструктор»**. Коли з'явилася гра? А скільки років слову? Відомо, що гру цю винайшов у 1901 році англієць Френк Хорбі. Він придумав і виготовив набір з цікавих деталей. Усі деталі мали однакові за розміром отвори, усі отвори були розміщені на однаковій відстані один від одного. Ну, а слово **конструктор**? Воно дуже старе, ним користувалися ще стародавні римляни. Цим словом вони називали складача — людину, яка складала щось з окремих частинок, **«конструювала»** щось (кораблі, будівлі). З цим значенням слово **конструктор** відоме у нас уже років з триста.

Порівняйте три таких «складених» слова: **телеграф, теле-фон, відео-теле-фон**. Дивлячись на них, можна подумати, що вони «однолітки»: жодних «вікових» ознак ми на них побачити не можемо. Про їхній вік можуть сказати скоріше предмети, які так зветься. Пошукавши їхній «рік народження», ми довідаємося, що **телеграф** з'явився у 1794 році, **телефон** — у 1876 році, а **відеотелефони** ще тільки впроваджуються у виробництво японцями. Значить і слова ці з'явилися не в один час, але по них цього не видно.

Чи завжди нове слово має бути складене зі старих «цеглинок»? Ні, не завжди. Часом для називання нової речі або предмета береться ціле грецьке або латинське слово, ні з чим його не «складають», проте значення його при цьому змінюється.

Прикладом такого нового-старого слова може бути **термос**.

Термос — і річ, і назва — «дитя випадку». 1898 року один англійський вчений шукав посуд, у якому можна було б тримати рідину, зроблену з газів при певній температурі. Цей посуд мав відгородити рідину і від тепла, і від холоду, який би йшов ззовні. Вчений, а прізвище його Дьюар, винайшов такий посуд. Цей посуд на його честь було названо — **колба Дьюара**. Це був посуд, який мав не одну, а дві скляні стінки, одна з яких була покрита тонким шаром срібла. Повітря між цими двома стінками відкачували, потім стінки вгорі запаювали.

У 1904 році німець Рейнольд Бюргер додумався, як можна **колбу Дьюара** використати в домашньому господарстві. Колба довго зберігає тепло — значить, кава, чай чи какао будуть довго гарячими. Чудово! Але хто купить для домашнього вжитку посуд, який має таку «неістівну», «несмачну» назву — **колба Дьюара**? Довго думав Бюргер, як би привабливіше назвати цей посуд, та так нічого й не надумав. Тоді він оголосив через газету: той, хто придумає найкращу назву для нового посуду, одержить від нього нагороду. Найкращою виявилася коротка й милозвучна назва — **термос**. Це грецьке слово, яке означає «для тепла».

ПАРА-СОЛЬ-КА...

Надворі йде дощ. З самого ранку. І вулиця з вікон п'ятого поверху — це суцільний потік різнобарвних мокрих парасольок. Вони то стрімко просуваються вперед, то звертають убік, то на мить зупиняються.

Вам нудно. Ви дивитесь донизу і механічно повторюєте:

— Парасолька, пара-солька, пара-соль-ка.

— Виходить якась нісенітниця. Адже парасолька одна, до чого ж тут «пара»? А «сіль» — «соль» — де тут узялася? Та й хто каже на сіль «солька»?

Пробуємо розкусити цей «твердий горішок» іншим способом.

— Може, парасольку звідкілясь запозичили, а зонтик — своє слово? Зонтик, бантик, фантик... Не виходить.

Одне тільки **-ик** змовницьки підморгує нам: «Мене ти, мовляв, добре знаєш. Адже я і коник, і зайчик, і хвостик, і хлопчик. Я завжди там, де є щось мале... і миле, чи ж не так?»

А давайте подивимося у словники. Може, там знайдемо пояснення.

Виявилося, що у слові «парасолька» оця «пара» — зовсім не та пара, що означає «два». Ця «пара» — італійська, означає вона «захищай!», «відвертай!». Французи запозичили в італійців це слово і зробили з ним і «пара-соль», — «захищай від сонця!» і «парашут» — «захищай від падіння!».

— Ну, а зонтик?

Це теж чуже слово, голландське. У них «зонд-дек» означає «захист від сонця». Тільки чому в словнику сказано: «полотно, розтягнуте над палубою для захисту від сонця і дощу»? Значить, це не парасолька, а тент, отой дашок над вікнами, над вітринами магазинів. А парасольку ж у руках несуть...

Між тентом на палубі пароплава і парасолькою в руках пролягає досить довгий шлях. І не одній людині довелося тут докласти своїх рук і розуму, щоб дати людям парасольку в руки.

А сталося це так. Одного дощового дня 1750 року на вулицях Лондона з'явився якийсь дивак. Він ніс над

головою шматок промасленого полотна, розіп'ятий на рамі і прикріплений до палиці. Це була дивна й досить кумедна фігура. Чоловіки тоді носили шпагу, яку притримували однією рукою. А власнику дивної споруди довелося облишити шпагу й тримати «парасольку» над головою обома руками. Шпага у бідного Джона Ханвея (так його звали) метлялася й заважала, а тут ще й дощ перестав, сонце виглянуло, а споруда не складалася...

Та минав час, і ця споруда — перша парасолька — потроху прокладала собі дорогу в туманній та дощовій Англії. Спочатку одну таку парасольку купували для цілої групи людей. Кажуть, що на увесь Кембріджський університет була лише одна парасолька! Це все ще була велика, громіздка «споруда», вона тоді ще не складалася. Це й справді був дашок, тент, тільки переносний.

Та ось — через сто років — парасолька святкує своє друге народження. У 1852 році англієць Самуель Фокс, добрий майстер і дотепний винахідник, примушує парасольку складатися. У неї з'являються спиці, вона стає майже такою, як наша сучасна.

І ось уже майже півтора століття «справжній джентльмен» в Англії ходить з парасолькою — обов'язково акуратно і туго скрученою. Парасольки-автомати, які «стріляють», у справжніх джентльменів не користуються популярністю.

Не користується популярністю в англійців і той факт, що вперше парасолька з'явилася не в Англії, а в Китаї, і не в 1750 році, а дві тисячі років тому. Англійська парасолька була винайдена... вдруге!

«КАНІКУЛИ! КАНІКУЛИ! ВЕСЕЛАЯ ПОРА!»

І справді, зимові канікули — весела пора: Новий рік, ялинка, санки й ковзани, кіно, цікаві вистави в театрах і море вільного часу — цілих два тижні!

А звідки взялися **канікули** і скільки їм років? Слово **канікули**, можна сказати, зоряного походження. Є така зірка — Сіріус. Латинська її назва — **Канікула**. Це зірка з сузір'я Пса, а пес у латинській мові — **каніс**, звідси і **Канікула**. Сонце у сузір'ї Пса перебуває з 22 липня по 23 серпня. У цей час у Римі починалася нестерпна спека, і всі школи змушені були переривати заняття. Згодом цей час став постійною узаконеною перервою шкільних занять.

Греки вважали, начебто спека йде не від сонця, а від зірки Сіріус. Тому вони казали не просто **спека**, а **собача спека**. Цей вислів пізніше перейняли німці (вони кажуть **гундстаг**), англійці (**догдейз**), французи (**жур канікюлер**), це означає дослівно — «собачі дні», а говорять так про велику спеку.

Коли б вас запитали: «Ану пригадайте, чим пахнуть зимові канікули?», ви б сказали: «Ялинкою!» І справді, зимові канікули — це запах хвої у кожному домі і навіть на вулиці, це запах бенгальських вогнів і свічок, запах апельсинів і мандаринів на ялинці і в подарунках під ялинкою.

Першу ялинку прикрасили у Франції чотири століття тому. А вже далі вона поступово завойовувала все нові й нові землі.

Новий рік — дуже давнє свято, тому в кожного народу поступово склалися свої звички відзначати його. У нашого народу був звичай посипати один одного зерном, бажаючи цим щедрого врожаю й доброго здоров'я. А оскільки Новий рік — це велике

свято, то обов'язково у кожного народу мали бути і святкові страви, святковий стіл.

Святкові страви наші з вами предки готували з того, що їм давала матінка-природа. Нива давала пироги, вареники, кашу з пшеничного зерна, ліс давав гриби, річки й озера — рибу. Це саме було і в інших народів: у чехів, наприклад, на новорічному столі обов'язково мав бути **короп**. Ця риба відома людям давно, назва її походить з давньої німецької мови, а їдять коропа усі народи Європи — і на свята, і в будні.

Окрасою новорічного столу в американців вважається **індик**. І не дивно: адже **індик**, хоч за назвою він «індієць», за походженням — американець. Чому так? Зараз довідаєтесь.

Коли славетний мореплавець Христофор Колумб в пошуках Індії приплив до островів між Північною і Південною Америкою, він вирішив, що досяг-таки берегів Індії. Привезеного звіди птаха було названо **індиком** (від латинського **індікус** — «індійський»). В українську мову це слово прийшло пізніше, на початку минулого століття. В Америці індіків приручили і вживали в їжу ще задовго до появи там європейських переселенців. Тому місце на святковому столі в Америці індики займають «законно».

У наш час на новорічному столі, на ялинці і в подарунках бажані гості — **апельсини** і **мандарини**. Для наших країв вони — чужинці. Хоч сьогодні їх вирощують і в нас — на Кавказі, проте й тут вони гості, яким сподобалася земля господарів і вони залишилися жити на ній.

Батьківщина **апельсинів** — Південний Китай. Португальці завезли їх у XV столітті в Європу. В XVI столітті плоди апельсинового дерева вже були відомі і в Росії. Сюди їх привозили з Голландії, а голландці

ЯПОНИЯ

Мандарины

Апельсин

КИТАЙ

Мандарины

до себе — з Китаю. З Голландії прийшла до нас і назва цих плодів: **апельсин** — це складне слово, яке утворене з двох простих слів: **апель** — «яблуко» і **Сіна** — «Китай».

На Закавказзі апельсинові дерева і плоди відомі вже досить давно: років триста їх вирощують місцеві любителі-садівники. Та лише за радянських часів розведення апельсинових садів набуло розмаху: сади апельсинів тягнуться суцільною смугою по всьому узбережжю Чорного моря від Батумі до Сочі. Це дуже красиві сади, особливо восени, коли дерева вкриті запашними золотими плодами.

В українській мові **апельсин** має ще одну назву — **помаранча**. Це італійське слово складене з двох слів: італійського **помо** — «яблуко» і перського **оранж** («оранжовий колір»), яким італійці називали апельсин. Італійці словом **помаранча** називають не всі апельсини, а тільки один їх сорт — гіркі апельсини. В українську мову це слово прийшло з німецької мови через польську. Ми не розкладаємо слова **апельсин** на два слова «китайське» і «яблуко», як і слова **помаранча** на «оранжове» і «яблуко», — для нас обидва слова просто нерозкладні.

Мандарини з'явилися в Європі значно пізніше, ніж **апельсини**, — лише в дев'ятнадцятому столітті, а в Америці ще пізніше — в двадцятому столітті. Завезли їх до нас із Японії, почали вирощувати в Сухумі з 1893 року, а в Батумі — з 1897 року. На батьківщині — в Японії та в Китаї — їх вирощували дуже здавна.

Хоч назви **апельсин** і **мандарин** схожі між собою, як і плоди, та походження їх дуже неоднакове. Про **апельсини** ви вже знаєте. Тепер поговоримо про **мандарини**.

У португальській мові є слово **мандар** — «наказувати», «розпоряджатися». Португальці володіли в Китаї значними територіями — колоніями. Цими землями управляли місцеві, китайські чиновники, яких португальці називали «мандарин» — «той, хто наказує». Про цю назву і про самих **мандаринів** — вищих чиновників Китаю — довідалися в Європі. А коли на базарах європейських міст з'явилися у продажу плоди, якими начебто ласують китайські **мандарини**, їх, ці плоди, теж стали називати **мандаринами** — «мандаринськими апельсинами».

— Що це за Новий рік, якщо немає **Діда Мороза**? — скажете ви. Зараз буде.

Скільки років **Дідові Морозу** — точно не знає ніхто. Кажуть, що нашому **Дідові Морозу** років двісті, не більше, але в нього є і значно старші брати. Одноліток нашого **Діда Мороза** — американський **Санта-Клаус** («святий Миколай»). А от у германців в їхніх казках можна зустріти дуже старого бога, якого звать **Водан**. Він, як і наш Дід Мороз, жив десь далеко на півночі і часом з'являвся, роздаючи дорослим і дітям подарунки. Це, мабуть, найстарший Дід Мороз.

Звичай роздавати на Новий рік **подарунки** — дуже давній, як і корінь цього слова — **дар**. **Подарунок** був начебто обіцянкою достатку, щастя, здоров'я — невеличким шматочком майбутнього багатства.

Потрапивши до нас, північний казковий персонаж Водан і релігійний персонаж — святий Миколай злилися з нашими казковими персонажами — **Морозом Морозовичем** у росіян, **Морозом-Морозенком** у нас, — і поступово з цих кількох казкових персонажів витворився ще один — **Дід Мороз**.

А як сьогодні звать братів **Діда Мороза**? В амери-

канців та англійців — це **Санта-Клаус**, в італійців — **Баббо Натале**, у французів — **Пер Ноель**, в Колумбії — **Папа Паскуале**, в Бразилії — **Пай Натал**, у німців — **Міколаус**, у чехів — **Мікулаш**.

А де живе Дід Мороз? І сьогодні він — в дитячій уяві — живе на півночі. Тому й пишуть йому листи діти з різних країн, надсилаючи їх у північну країну — Фінляндію. На півночі Фінляндії є маленьке місто Паякюля, так там навіть існує поштове відділення Діда Мороза. Працівникам цього поштового відділення доводиться відповідати на дитячі листи і поздоровляти своїх маленьких дописувачів з Новим роком.

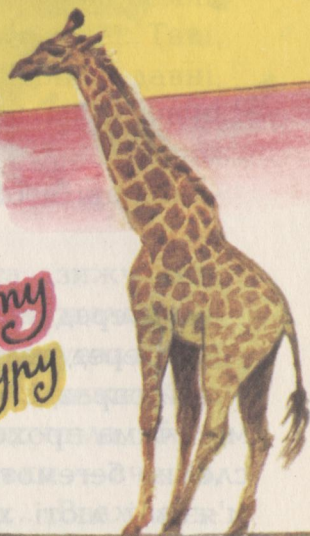
Ви розмовляєте

Кішки

про назви тварин

Мавпу
Реннуру

Страуса

Слона

Лева

Хто у світі найсильніший?

— Серед тварин чи серед людей?

— Серед тварин. Одразу й не скажеш...

А й справді, хто найсильніший? І ось перед вашими очима проходять неповороткі могутні велетні — слони, бегемоти, носороги... Злиті в один клубок м'язів і люті хижаки — тигр, лев, барс, леопард... Бики на аренах, тури в прадавніх пущах...

— Ні, ні і ні!

— А хто ж тоді?

— Найсильніший у світі, щодо своєї ваги, маленький жучок! Він важить три грами, а несе на собі майже три кілограми. Він найсильніший.

— А слон? Слон несе на собі цілі величезні дерева!

— Слон несе дерево вагою 200 кілограмів, а сам важить аж чотири тонни.

Маленька мурашка, яка тягне щось у свою оселю, — оце і є представник найсильнішого, наймогутнішого племені на землі.

— А скільки комах живе на землі?

— Їх є сто мільйонів видів! Це тільки видів, а самих комах?.. Уявити важко: адже кожен вид налічує, мабуть, мільйони представників. Добре, що вони маленькі. Інакше нам би жити не було де.

— А хто і коли давав їм назви, цим мільйонам? Чи вони так і живуть без назв?

Кажуть, що людина, скільки вона живе на землі, стільки й дає назви всьому, що є навколо неї. Такі, наприклад, слова, як **комаха**, **комар** настільки давні, що сказати, коли і де вони з'явилися, важко. Учені встановили, що обидва слова походять від найдавнішого **кем**. Тим прадавнім людям здавалося, що комахи саме так гудуть: ке-е-е-м-м...

По-різному люди чули це гудіння та дзижчання. У слові **жук** чується жу-у-у, а в слові **жужелиця** — жу-жу-жу... Кажуть, що і **бджола** одержувала свої назви у різних слов'янських народів залежно від того, що вони чули: поляки чули пшчо-ла, болгари — пча-ла, серби — пче-ла, словаки — вче-ла, росіяни — пче-ла, українці — бджо-ла... Вважається, що і слово **гедзь** (овід) теж походить від звука, який чується, коли він летить і сідає.

— А є ж, мабуть, у комах і якісь інші назви?

— Є назви не лише різні, а й часом дивовижні.

Ось, наприклад, такий собі **джміль**: великий, пухнастий, красивий і гуде басом дж-ж-ж... А назва його походить не від цього дзижчання, а від зовсім іншого — від слова **комар**, **кем**. Скільки ж часу мало минути, скільки змін мало відбутися! А джміль тим часом, поки йому добирали й міняли назву, робив свою роботу — запилював рослини. Без джмелів не дадуть насіння ні конюшина, ні люцерна, ні гарбузи, ні дині, ні кавуни... Навіть гречку джмелі запилюють

краще, ніж бджоли! Та не будемо ображати бджіл, користь від них величезна.

— Мед дають людям?

— Якби ж тільки мед! Найголовніше — вони запилюють рослини. Учені підраховали, що, коли б раптом бджоли зникли з нашої планети, загинуло б понад сто тисяч видів рослин.

А є ще такий жучок маленький, якого звать **сонечком**, або **божою корівкою**. Чому **сонечко** — зрозуміло: жучок кругленький, червоненький, розправить крильця — і вгору, до сонечка... А чому **божа корівка**? Це російська назва жучка. І пояснити її можна так. Цей жучок на вигляд такий скромний, «святий та божий», як казали колись. Але птахи його обминають десятою дорогою.

— Чому?

— Він виділяє рідину, досить гірку на смак. Молоденьке пташеня один раз клюне такого жучка, а вдруге — обмине, бо пам'ятатиме, що він гіркий.

Цю рідину, яку виділяє жучок, почали звати «молочком», а жучка — **корівкою**. А так як жучок для людини нешкідливий, то його й прозвали **божою корівкою**. Прозвали, видно, давно, бо колись давно добру, лагідну, незлобиву людину називали «божий чоловік», а нешкідливого жучка — «божим жучком», **божою корівкою**.

«...ЯК БІЛКА В КОЛЕСІ»

Хто з вас бачив циркове колесо, в якому бігає-крутиться маленька руденька білочка? Там, в середині колеса, є ще такі сходинки, які перебирає лапками білочка. Бачили?

Коли мама втомиться, вона каже: «Цілий день крутишся, як білка в колесі, а назавтра знову повні руки роботи».

Тиміш пригадує це дивне колесо і думає: «А як же в лісі або в парках? Де білочки беруть колеса, щоб бігати — розважатися? Ну, вони там просто перебігають, а то й плигають з гілки на гілку і з дерева на дерево... Невже й справді вони такі невсидючі?»

І треба ж такому трапитися! Наче у відповідь на Тимкові думки татко, читаючи газету, раптом вигукує:

— Слухайте всі! Це цікаво! Заголовок — «Хто ледачіший за білку?»

— Як-як? — перепитує недовірливо мама.

— А ось так, — відповідає тато. — Послухайте.

Він починає читати вголос замітку з такою чудною назвою.

«Учені уважно стежили протягом певного часу за поведінкою білок у лісі. Виявилось, що білки сидять у своїх «хатках» влітку майже 14 годин на добу, а взимку — 22 години, тобто майже не залишають своїх «хаток».

— А що вони роблять у своїх «домівках»?

— Та лежать же! Лежать, бо бігти там немає де. От тобі й роботяща білка, яка цілий день крутить колесо! В колесі вона крутиться з переляку, намагаючись вибратися звідти, утекти!

— А чому вона **біл-ка**, а не руд-ка або риж-ка?

— А вона й не білка зовсім, це її так звать скорочено. А повна її назва — **біла вевериця** або **вивірка**. Цим словом звать її в багатьох мовах, тільки вимовляють по-різному. Назвали її так дуже давно. В основі назви давній корінь **-вер-**, який означав «вигинати». Значить, найпомітніша риса нашої біл-

ки — здалеку видний вигнутий хвіст. Білою, точніше, сіро-білою, вона буває взимку, коли на неї полюють.

У казках білка і пісеньку співає, і золоті горішки гризе, і хвостом вогненно-рудим ліс восени фарбує, а насправді вона поїсть та й спить...

ХТО ГЛИБШЕ ПІРНАЄ?

Перед останнім уроком в класі було особливо гамірно. Хлопці сперечалися. Один кричав, що лише чайки не бояться води і сміливо виловлюють серед морських хвиль свою здобич. Інший вигукував:

— Неправда! А гагари? Вони не лише виловлюють рибу з поверхні моря, а й пірнають! Глибоко пірнають!

Хтось з задніх парт, не встаючи, встрявав у суперечку:

— А пінгвіни? Вони, по-твоєму, не пірнають? Куди твоїм гагарам!

Пірнають

Та ось у клас зайшов учитель. Розбурхане море пристрастей почало стихати, хвилі влягалися, проте поодинокі вигуки все ж випліскувалися:

— Пірнають? Хто пірнає, чайка?

— Теж мені птах — пінгвін!..

— Гагара — на десять метрів углиб!..

— І що твоя чайка може! Проти гагари!..

Учитель посміхнувся:

— Одразу видно — канікули незабаром, раз ви пірнати збираєтесь. Тільки не ви перші сперечаєтесь про гагару й пінгвіна. Раніше вважалося, що арктичні птахи пірнають за здобиччю на глибину до десяти метрів. Та ось румунські вчені зі свого батискафа побачили гагару, яка пірнула за рибиною. А батискаф тоді був, думаєте, на якій глибині? 80 метрів! Це було під час холодів, коли риба спускається глибше — туди, де тепліше. А за нею й гагари пірнають. Проте всі рекорди побили королівські пінгвіни. Вони поринають за їжею часом на глибину до двохсот метрів. А тепер питання «на засипку»: що спільного між словами **чайка** і **гагара**? І ще одне питання: що означає англійське слово пенгвінз? Думають усі.

Думали всі, а от відповідати довелося вчителеві.

— Слова **чайка** і **гагара** так звані звуконаслідувальні. Людям здавалося, що чайки кричать не то «ча», не то «че», а гагари — «га-га-га». Так їх і назвали — дуже давно. Наша назва пінгвінів походить від англійського слова **пенгвінз**, у якого латинський корінь **пінгніс** означає «опасистий», «огрядний». Точно названо, правда?

«ПРОПАЛА СОБАКА...»

— Знаєте цю пісню? Вона рідко кого залишає байдужим. Та й хто не мріяв про собаку? Тільки кожен уявляв і собаку, і себе разом з нею по-різному: хто — на півночі, хто — на кордоні, хто — в горах, а хто й просто дома — зі своїм любим Дружком.

Собаку людина приручила дуже давно. Є навіть така думка, що це була перша приручена людиною тварина.

— А хто дикий предок собаки?

— Наші сучасні собаки походять від різних предків. На півночі вони походять від вовків, на півдні — від шакалів. Я десь про це читав.

— А як правильно — собака чи пес?

— Обидва слова правильні, тільки вони дуже неоднакові: походження у них різне, і вживаються вони теж не завжди однаково.

Почнемо з походження. Наші предки часів Київської Русі не знали ще слова **собака**. Вони казали **пес**.

Де взялося слово **пес**?

Воно могло походити від «пестрый», «пістрявий», тобто «рябий», «плямистий». Може найдавніші собаки мали пістряву, плямисту шерсть, і тому їх так назвали?

Слово **пес** могло бути утворене й від давньоіндійського слова **пáсу** — «худоба» або від латинського **пéкус** — «худоба». І це ймовірно: адже з найдавніших часів собаки були сторожами отар, помічниками пастухів.

— А слово **собака**?

— Це слово з'явилося пізніше. Воно прийшло до нас зі Сходу, де у персів є слово **собах**. Укоренилося це слово лише в російській, українській та білоруській мовах. У мовах інших слов'ян, далі на захід від нас, це слово вживається рідко і то з переносним осудливим значенням — «погана, зла, розбещена людина».

— Ну, раз слово **пес** старше, а **собака** — молодше, то частіше, мабуть, можна зустріти слово **пес**? Все

ж **собака** — іншомовне, запозичене слово, а **пес** — своє...

— Як це не дивно, але **собака** і **пес** чомусь помінялися ролями: навіть про злу, погану людину скоріше скажуть **пес**, ніж **собака**: «зійшов на пси», «злий, як пес».

Про те, що запозичене слово **собака** міцно увійшло в нашу мову, свідчать прислів'я і приказки. Їх є дуже багато, бо люди здавна спостерігали за собаками і добре їх вивчили. Тому й казали «голодний, як собака», «злий, мов собака», «змерз, як собака», «присохне, як на собаці», а ще «жити, як кіт з собакою», «любити, як собака цибулю». Про того, хто тиняється без діла по вулицях, казали «собак дражнить» або «собак ганяє», про маленький шматочок чогось їстівного казали «це мені, як собаці муха...».

Це ще тільки половина, мабуть, з того, що є в нашій мові про собак. Бо ще ж кажуть «з'їсти собаку на чомусь» — це значить «мати досвід», «знати або вміти щось добре»; «ось де собака зарита!» — це означає «ось у чому причина!». А от чому саме так кажуть — ніхто не знає.

— Ми все про слова та про слова! А про собаку Дружка вже й забули...

— Собака Дружок... Зворушливих прикладів дружби людини з собакою назбиралося багато. Про це свідчать і пам'ятники, поставлені собакам у різних країнах і в різні часи. В одній Японії їх є декілька. Найвідоміший серед них — пам'ятник собаці на ім'я Хічіко. Після смерті свого господаря вона ще дев'ять років ходила зустрічати його на вокзал. На вокзалі вона й загинула. Повідомлення в газетах про вірність і відданість Хічіко своєму господареві

зворушили японців. Вони зібрали гроші й поставили на околиці Токіо пам'ятник Хічіко. Дружбу, вірність люди завжди високо цінували.

КОРОВА, АБО ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ ОБРАЗИ

Цього разу в класі Тимка зустріли непривітно. Кілька голосів з різних кутків загукали: «Задавака!..», «Академік!..», «Зубрило!»

Тимко остовпів:

— Що це з вами? Чого ви? Що я таке зробив?

Вигуки припинилися лише після того, як зайшла вчителька. Урок розпочався, але Тиміш слухав не уважно: він усе намагався дошукатися причини такої неприязної зустрічі. І раптом згадав: учитель географії похвалив його вчора перед класом за розповідь про Індію. Он воно що! Учителя в класі любили, до його слів ставилися уважно, навіть ревниво.

На перерві пристрасті знову розгорілися. Петя-староста, який досі мовчав, підняв руки і наказав усім замовкнути. Він у класі був суддею в усіх футбольних, і не лише футбольних, іграх та в усіх суперечках. Петя помовчав, почекав, поки всі затихнуть, і сказав:

— Якщо ти такий професор, усе читав, усе знаєш, то спробуй скласти нам екзамен. Ну, про що питаємо? — повернувся він до хлопців. — Кажіть!

— Він усе про страусів та різних панду розказує! А нехай спробує про корову щось розповісти! Про звичайну корову! — випалив Олесь.

Тимко подивився спідлоба на Петю, на Олеся і сказав:

— Добре. Я вам про корову розкажу не одну, а три історії. Але й ви мені відповісте на три питання — теж про корову. Щоб було по-чесному. Згода?

— Давай! — за всіх відповів Петя.

— Історія перша. Вчені в Америці вивчали, що впливає на корів добре, а що погано. Словом, від чого вони краще ростуть і дають більше молока. Попробували пускати їм музику — різну. Подіяла музика: від одної надої збільшувалися, від іншої — зменшувалися. Цікаво, що зменшувалися надої — і помітно — від рок-музики, а збільшувалися — майже на десять процентів — від давньої класичної музики композитора Баха. Її на органі грають. От вам і корови.

Історія друга. В альпійських долинах Швейцарії звичайно корови пасуться самі, без пастуха. На шию їм раніше вішали дзвіночки, щоб чути було, де корова ходить. Сьогодні можна побачити, що у деяких корів на шиї не дзвоник, а щось схоже на годинник. Це спеціальний прилад, він показує не лише місце, де корова зараз пасеться, але й шлях, який вона пройшла. Мало цього. Сидячи вдома, господар корови може довідатися ще, як довго вона жує жуйку, скільки пасеться, а скільки лежить чи бігає. Мабуть, дорогий цей прилад — я так думаю, — але корисний.

Історія третя. У горах Франції пропала у господаря його найкраща корова. Її довго розшукував і сам господар, і його родина, і сусіди, і навіть туристи, які проходили по цій місцевості. Корова зникла безслідно. Господар пожурився і заспокоївся. Пройшло два тижні. І раптом господарі бачать: їхня корова спускається до них прямо з неба! На вертольоті! А було так. Військовий пілот пролітав високо

над горами і побачив серед скель на верхів'ї худу, змучену свійську тварину — корову. Він спустився, забрав корову у свій великий вертоліт і привіз господареві. У мене все.

Хлопці мовчали. Тоді Петя сказав:

— Давай свої питання.

Тиміш почав загинати пальці.

— Перше. Чому корови від музики Баха збільшують надої? Можна догадатись. Ми це вже вчили.

Друге. Чому корова зветься **корова**?

Третє питання. Що спільного між хвостом вертольота і хвостом корови? Я не вимагаю відповіді, як ви, — негайно. Даю вам три дні.

Він повернувся і пішов. Образився.

Через три дні хлопці сказали:

— Здаємося. Твоя взяла. Кажі відповідь, тільки не здавайся.

— На два питання ви могли відповісти, та полінувалися шукати відповідь, — почав Тиміш. — Про скорочення м'язів ми вчили. У жаби лапка, пам'ятаєте? У корови, коли музика повільна, плавна, м'язи розслаблюються, молока корова віддає більше. А коли музика швидка, ритм прискорений, м'язи скорочуються, молоко доїться гірше. А от як би ти, Петро, назвав корову, якби вона ще ніяк не звалась?

— Рогата... Ні, рогуля... Може, рогова... — повільно почав пошуки слова Петро.

— Правильно! Греки так її й назвали, — «рогата». По-їхньому це було **караос**, у словнику так сказано. А потім уже слов'яни почали називати хто **крава**, хто **крова**, хто **крува**, а ми — **корова**.

— Ну, а з вертольотом як? — нетерпляче запитав хтось із хлопців.

— Це по телевізору було. «Знатоки» на це питан-

ня відповіли так: «Чим вища швидкість, тим вище хвіст». Їм за це очко нарахували. Вони догадалися, бо знали про вертольоти, як вони швидкість набирають. До речі, хвіст у багатьох тварин, які швидко бігають, служить як руль, але особливо це видно по птахох. Сорока, наприклад, може змінювати напрям польоту одним рухом хвоста.

— Ти диви... Ну й ну... — тільки покрутив головою Петро. Більше ніхто нічого не сказав. Інцидент, як кажуть дипломати, було вичерпано.

ПРО ВЕРБЛЮДА, ЯКОГО ЗВАЛИ СЛОНОМ, І СЛОНА, ЯКОГО ЗВАЛИ ЛЕВОМ

Клас готувався до екскурсії в зоопарк. Учителька наша, Інна Володимирівна, вважає, що до будь-якої екскурсії слід готуватися заздалегідь, бо під час екскурсії, як відомо, очі розбігаються, як вона каже, і «розбігаються» не туди, куди слід.

Саме тому Інна Володимирівна цілий урок розповідала про тих звірів, яких ми завтра побачимо. Вона розпочала так:

— Це ми зараз з вами можемо побачити будь-якого звіра, навіть найрідкіснішого і найвіддаленішого від нас. Для цього є зоопарки, книжки з малюнками, телепередачі про тварин. А чотириста, п'ятсот років тому? Наші предки бачили лише тих тварин, які жили навколо них. У наших народних піснях, складених у ті далекі часи, можна зустріти коня й корову, вівцю й козу, голуба й солов'я, курку й качку, але немає там ні левів, ні леопардів, ні слонів, ні верблюдів. Предки наші їх, як правило, не бачили, а якщо й чули про них, то це були напівказкові або й просто казкові розповіді. У цих «прав-

дивих розповідях очевидців» поряд з левами жили песиголовці — люди з собачими головами, а поряд зі слонами — птах-фенікс у палаці з чистого золота.

Навіть назви цих «заморських» звірів доходили до наших слов'янських земель часом дуже довгими шляхами, плутаючись у пам'яті й уяві людській. Прикладом цього може бути слово **верблюд**.

Звідки потрапило до нас слово **верблюд** і що воно означало спочатку? Виявляється, прийшло воно до нас від готів (існувало таке германське плем'я на початку нашої ери). Ішло воно, це слово, до нас довго, через цілий ряд слов'янських мов. У готів воно звучало як **ульбандус**. Мало спільного у цього слова з нашим **верблюдом**, чи ж не так? Видно, кожна з мов, яка це слово запозичувала, пристосовувала його до своєї вимови. І не лише пристосовувала, а й пробувала його якось пояснити. От і зробили слов'яни з **ульбандуса** **вельблуда**, бо тоді начебто все стає зрозумілим: **вель** — «великий», а **блуд** — «блудити», тобто це велика тварина, яка багато ходить. Начебто все правильно.

А тепер подивимося на карту. Де жили колись готи? На південному узбережжі Балтійського моря і в нижній течії річки Вісли. Як ви думаєте, чи були там верблюди такими ж звичними тваринами, як, скажімо, коні? Ні. Значить, готи це слово звідкілясь привезли разом з розповідями про верблюдів.

Готи торгували і спілкувалися з греками. З грецької мови вони могли взяти і це слово. Для греків це теж було не рідне, а запозичене слово, і взяли вони його з мов народів Сходу. Найцікавіше тут ще тільки починається. Знаєте, кого цим словом східні народи називали? **Слона!**

Виходить, що і для греків, і для готів, і для слов'ян

верблюду був рідкісною твариною, про яку чули, але яку навряд чи бачили на кожному кроці. А сьогодні? Сьогодні норвежці, наприклад, вважають, що батьківщиною бактріанських двогорбих верблюдів є Норвегія. Пояснюють вони це так: «У нас їх вирощують, від нас продають у зоопарки всього світу!» Ви запитаете: «Але як же могло так статися?» А ось як. У 1969 році ми продали в Норвегію двадцять великих верблюдів цієї породи. Везли їх залізницею до Таллінна, а потім пароплавом до Копенгагена. Через два-три роки верблюдів стало вдвічі більше. Скоро це була найбільша «колонія» верблюдів у Західній Європі. Норвежці почали їх продавати в усі країни Європи і навіть до Америки. Патріоти міста Крістіансана, де розташований зоопарк, пропонували навіть помістити зображення верблюда у гербі міста. Уявляєте: «корабель пустелі» на гербі давніх вікінгів! Це могло трапитися лише в наш час, коли будь-яка точка земної кулі стала легко досяжною, а земля начебто поменшала, відстані скоротилися.

По дорозі до зоопарку Інна Володимирівна продовжила розповідь:

— А тепер про слово **слон** і про те, як воно прийшло до нас. У східних, тюркських мовах є слово **арслан** — «лев». Наші предки запозичили його дуже давно як ім'я — **Руслан**. Пам'ятаєте, у Пушкіна герой його поеми «Руслан і Людмила» так зветься, а часи, зображені в поемі, дуже давні. Слово **арслан** деякі тюркські народи вимовляли як **аслан**. І от у різних переказах про заморських звірів наші предки чують слово **аслан**, але не дуже добре уявляють собі цього звіра, бо описи його фантастичні, суперечливі, дуже неточні. Про це свідчить таке пояснення його імені: «Коли **слон** хоче спати, він повинен

Ехидна ▲

Кенгуру

Австралия

прислонитися до дуба». Звідси, мовляв, і назва: «прислонитися» — «слон». Так що слон живе під чужою назвою.

— А слово **лев** кому спочатку належало? — обізався хтось з гурту.

— Це з самого початку ім'я лева, тільки звучало воно, як ви вже здогадалися, спочатку зовсім інакше, бо виникло не у нас, та й шлях до нас пройшло довгий. У єгиптян лев звався **лябу**. Від них це слово взяли греки, тепер це було **лябу леон**. Римляни у греків взяли лише другу частинку назви, вони називали звіра **лео**. Далі слово потрапило до германців, які вимовляли його як **льово** (тепер вони кажуть **льове**). До нас це слово прийшло від германців. Як, по-вашому, воно повинно було звучати у нас?

— Льова... Льов...— обережно пробували вгадувати хлопці.

— Правильно, **льов**. Так мало б бути, якби ми запозичали це слово усним шляхом, при безпосередньому спілкуванні з людьми, які це слово так вимовляли. Але наші предки взяли це слово з дуже давніх книжок, де було написано **лево**, тобто з літерою «е». Мабуть, воно потрапляло з книжки в книжку, а вже потім у розмовну мову.

— А які ще звірі мають не свою, а чужу або помилкову назву?

— Ну хоча б **кенгуру**. Історія цієї назви така. Коли англійці вперше припливли до Австралії, то побачили незнайомих і дуже дивних тварин. Вони були великі, незграбні, з короткими передніми ногами і надто довгими задніми. Проте найдивнішою була в них сумка на животі, з якої виглядали цікаві оченята малюка. Новонароджені кенгурята дуже слабенькі, кволі, вони навіть не мають сили ссати.

Тому мати доношує їх протягом півроку в сумці, поки вони не наберуться сили.

Вкрай здивовані англійці запитали місцевих жителів, як звуться ці дивні тварини. Аборигени відповіли: «Кенгуру», тобто «Не розумію». Англійці вирішили, що так вони називають саме цю тварину. Назва закріпилася. А ви вслухайтесь у це слово: **кенгуру, кен-гуру...** Таке враження, наче хтось важкий підстрибує вгору і м'яко падає на лапи... Правда?

А ХТО ЦЕ — ЄХИДНИ?

Після екскурсії в зоопарк у класі було багато розмов. Були й суперечки — найбільше про зміїну родину. Одні говорили, що всі розповіді про злість і підступність усіляких кобр та анаконд — це легенди, це казки для дітей, словом, явне перебільшення. Інші, навпаки, твердили, що змії — страшні й небезпечні і що ми їх просто мало знаємо. Ще інші казали, що змії корисні — адже їх отрутою лікують людей.

Коли в клас зайшла вчителька, на неї градом посипались усі ці запитання одразу.

Інна Володимирівна заспокійливим жестом утихомирила зливу і сказала:

— Давайте спокійно поміркуємо разом. Почнемо з користі. Справді, зміїна отрута дуже потрібна людям. З неї роблять мазь, якою лікують ревматизм. Як ви думаєте, скільки коштує грам отрути? Він дорожчий за один грам золота у 12 разів. Але з одного грама отрути можна приготувати цілу тонну мазі. Уявляете, яка сильна ця отрута? У дуже малих кількостях вона лікує, у великих — убиває.

От ми й одержали відповідь на ваше друге запитання — про усілякі страхи. Люди здавна боялися

змійних укусів, знаючи, що вони можуть бути смертельними.

Так, наприклад, смертельним є укус кобри. Сучасна наука знає засоби врятування людини, яку вкусила кобра, але їх треба застосовувати негайно, дотримуючись певних правил. А це, на жаль, не завжди можливо. Я вам розповім, як рятував себе один селянин у Кенії, коли його укусила кобра. Відчувши укус грізної змії, селянин миттю вбив її і тут же з'їв її голову. Полежавши кілька днів з невисокою температурою, він відчув себе зовсім здоровим і пішов у поле працювати. Коли ж його запитали, як він до такого додумався і як відважився на таке нечуване діло, він відповів: «Кожен селянин здавна знає, що клин клином вибивають...» Видно, це була відважна й рішуча людина.

Інна Володимирівна замовкла, але тиші ніхто не порушив — чекали продовження розповіді.

— А тепер про нашу землю. Раніше на землях України змій водилося значно більше, ніж сьогодні. Були серед них і дуже великі — до одинадцяти метрів завдовжки. Зустрічатися з ними було страшно. Тому у давнину наші предки почали називати їх не власним іменем, а описовим, обережним, небезпакливим. На справжнє ім'я змії було накладене табу. Це перше, справжнє ім'я почало поступово забуватися, доки й не забулося зовсім. Учені вважають, що воно було близьке до грецької назви змії — «**ехидна**». Знайоме вам це слово?

Кілька рук піднялося — досить несміливо.

— Невеличкий звір...

— Живе в Австралії...

— Ні, не звір, а змія, отруйна змія в Австралії!

— Людей так називають. Кажуть «ехидна».

— Усе сказане — правда. І звір такий є, і отруйна змія в Австралії так зветься, і про підступну, в'їдливу, людину так кажуть,— у переносному значенні, звичайно.

Підтримується лиха слава у змії тим, що на землі їх понад дві тисячі видів і частина з них — отруйні, для людини небезпечні.

Тому в давнину люди вважали, що змію треба обминати і босими ногами, і необережним словом. Нам же треба обминати її босими ногами в прямому значенні, а в переносному — не розкидатися образливими для кожного з нас словами **змія, єхидна**.

До речі, в грецьких міфах, а ви про них уже дещо знаєте, є також **Єхидна** — жахлива кровожерна потвора, напівжінка — напівзмія. Вона — мати таких міфічних страховищ, як Химера, Кербер, Лернейська гідра, Немейський лев. Та повернемося до наших, реальних, змії. Як ви думаєте: чому другою назвою стало саме слово **змія**? Воно вам нічого не нагадує?

Клас не вибухнув на цей раз вигуками та суперечками. Видно, слово це ні з чим не пов'язувалося і нічого не викликало в їхній уяві.

— Якщо ви думаєте, що це випадкове, видумане слово, яке нічого не означає, то помиляєтесь. Слово **змія** означало «та, що повзе по землі». Тільки ми цього значення в ньому уже не бачимо. Проте в старослов'янській мові можна знайти слова **земь** — «земля» і **земьи** — «земляний».

На Україні водилися колись у великій кількості змії, які звалися **полози**. Це слово вже значно прозоріше, правда? Пригадуєте, у саях є **полози** — вони залишають такий слід, наче проповзло дві змії.

Полози належать до родини вужів, але досягають

неймовірної — як для вужів — довжини: до чотирьох метрів. Живляться полози, як і всі вужі, мишами, комахами й пташенятами. Особливо поширеними були **полози**, які досить промовисто звалися — **жовтобрюхи**. Ну, цю назву можна не пояснювати.

— А вони кусаються? — запитав хтось обережно.

— Так, кусаються, але укуси їх не отруйні, хоч і дуже болісні. А тепер пошукаємо на карті місця, про які ми щойно говорили...

«— РОЗКАЖИ ПРО МАВПУ!»

Оксанка, молодша Тимкова сестра, була зі своїм дитячим садком у зоопарку і там бачила мавп. Тепер вона лише про них і говорить: і які вони веселі, і як вони граються, і як добре було б мати дома одне таке веселе мавпеня.

Тимко спочатку спокійно слухав ці розмови, а потім дістав з шухляди якусь газетну вирізку і сказав сестрі:

— Сядь і слухай, що я тобі читатиму. «У південних районах індійської столиці Делі орудує «банда» мавп. Вони крадуть їжу з їдалень, ресторанів і квартир. Зараз до цих міських «бандитів» приєдналась ще одна зграя з провінції. Мавпи тягнуть з домівок не лише їжу, а й одяг, книги, постіль. Потім усе це рвуть на пустирях і розкидають. У домівках усе перевертають і нищать». Ну, як?

— То цих поганих мавп треба зловити і посадити в клітки! — каже Оксанка.

— Не можна. Боротися з ними забороняється: вони в Індії вважаються священними тваринами. Тут далі написано: «У жителів міста одна надія, що хвостата банда кудись відкочує...»

— А я думала — вони такі славні... — розчаровано протягла Оксанка.

— Вони різні. Добрі і злі, великі й малі, веселі й похмурі — різні, одним словом, всякі. І назви у них різні. Ми в зоологічному музеї **орангутанга** бачили. Екскурсовод розповів і про назву теж. Так виявляється, ця назва у них — суцільне непорозуміння. А було так. Перші європейці, які припливли на острів Борнео, побачили там великих, майже таких, як люди, мавп, покритих довгим жорстким рудим хутром. Від місцевих жителів вони почули слово **орангутан** і вирішили, що так звать саме цих мавп. Насправді жителі узбережжя острова так називали людей, які жили в глибині острова, в його лісах. На острові розмовляли малайською мовою, якої перші європейці не розуміли. Тому вони зробили ще одну помилку. У малайській мові є слово **орангутан** — «людина, що живе в дикому лісі» і **орангутанг** (в ньому ще є літера «г» в кінці). Воно означає «боржник», людина, яка позичила щось і має віддати. Саме цим словом — з літерою «г» на кінці — і назвали мавп з острова Борнео. Шкода, що мавпи не з'їли і цієї таблички — з їх назвою.

— Якої таблички? Чому з'їли? — здивувалась Оксанка.

— А, це я тобі ще не розповів. Екскурсовод казав, що у Лондонському зоопарку до клітки орангутанга приладнали табличку: «Прохання до відвідувачів — не годувати». Це щоб діти не давали мавпам цукерки. А орангутанг зняв табличку і з'їв її!

— Молодець! — блискаючи очима, вигукнула Оксанка.

Тимко вирішив: Оксанка задоволена — значить зараз піде.

Але замість того, щоб піти з кімнати брата, який саме розв'язував задачі, Оксанка всілася ще зручніше, склала руки і наказала: «Далі!»

— Що далі? — обурився Тиміш.

— Далі про мавп. Різних.

Тимко добре знав свою сестру: вона не піде, доки не дістане того, за чим прийшла. Тому здався без бою.

— Є мавпи, які зветься гібони. Вони дуже люблять співати. Англійський вчений, його звать Пол Гітінс, пише, що вони співають так приємно, наче співочі пташки. Першу пісню гібони заспівують на світанку. Другу звичайно — після сніданку, десь о восьмій годині ранку. Після цього усе залежить від настрою: хороший настрій — гібон співає годину, а то й дві, а поганий, то він мовчить. Цікаво було б його почути...

Тимко замовк, може, думкою полинув у тропіки...

— Ще! — твердо сказала Оксанка.

— Тільки це буде остання казочка на сьогодні.

— Не хочу казочку! Хочу про мавп!

— Добре. Слухай. Мавпи живуть не лише в теплих країнах. Є ще «снігові» мавпи. Вони живуть в Японії, є там такий острів — Хоккайдо зветься. Взимку там буває так само холодно, як і в нас — до 20 градусів морозу. Ці мавпи покриті густим хутром, яке їх трохи рятує від холоду. Вони невеликі. Орангутанг, ти пам'ятаєш, може бути такий, як людина, заввишки і важити до 100 кілограмів, а ці «снігові» мавпи невеликі, важать до 20 кілограмів. Цю породу мавп звать **макаки**.

— А чому вони **макаки**? Вони дуже погані?

— Ти думаєш, що **макака** — погане слово? Це звичайне слово. Так називають цю породу мавп люди

 ОРАНГУТАНГ

Горила

Мандрил

племені банту в Африці. У них є слово **макак коо**, по-їхньому, це просто «мавпа».

— А що їдять ці мавпи?

— Японські «снігові» мавпи їдять кору молодих дерев, гілочки, корінці різних рослин. А ще вони дуже люблять купатися, плавати й пірнати. На цьому острові є озера, в яких вода і взимку дуже тепла, бо в них з дна б'ють теплі струмені води. От мавпи й сидять цілими днями у воді, бо тут тепліше, ніж на снігу. І купаються вони з радістю й задоволенням, а не верещать і не пручаються, як дехто, коли йому миють вуха...

Оксанка ображено стягла губи в ниточку і обережно, трохи боком вийшла з кімнати.

«ПІШЛА КИЦЯ ПО ВОДИЦЮ...»

Бабуня читає Оксанці її улюблену книжку — про Кицю. Тимко під звуки знайомого голосу, майже не чуючи слів, щось пише.

— А глянь,— каже бабуня,— якою цю Кицю тут намалювали: у вишитій сорочці, з мережаними відрами, а в дворі у неї соняшники... А насправді, то її треба б малювати зовсім іншою...

Тимко починає прислухатися.

— Мала б вона бути у єгипетському одязі і не з відрами, а з глечиком, і йти не до криниці, а до Нілу...— бабуня вже звертається до Тимка, той підводить голову і прислухається.

— Адже вона чужинка,— продовжує бабуня.— Взагалі кішка — особа таємнича. Походження її — загадка для вчених. В одному вони впевнені — до нас її завезли з Єгипту, з Нубії. В Стародавньому Єгипті кішку приручали водночас з конем. Кінь

став трудівником і воїном, а кішка — маленьким божком для єгиптян.

— Чому божком? — зацікавився Тиміш і підсунувся разом зі своїм стільцем ближче до бабуні.

— Тому що люди звичайно бояться того, чого не розуміють. Так було і з кішкою. Подумай сам: вона схожа на хижих звірів, а водночас маленька і ручна, вона незвично поводитьсь — не спить, гуляє вночі, в неї світяться очі в темряві, вона «співає» місячними ночами, начебто розмовляючи з місяцем... Усе це було дивним, незвичним, загадковим. Мабуть, тому й богиню місячного сяйва Бібасту єгиптяни зображували як жінку з котячою головою. А все тому, що і місяць, і його сяйво, поява і зникнення на нічному небі — все було дивним, моторошним. Єгиптяни тримали кішок у своїх храмах, годували їх, уважно спостерігали за їхньою поведінкою, а потім пробували якось пояснити цю поведінку як своєрідне пророкування людської долі. Мертвого kota бальзамували так само, як і мертвого фараона, і ховали в усипальниці фараонів.

— До нас їх просто хтось привіз як іграшку?

— Напевно. Можна собі уявити, яке це було диво для наших людей — свійська, а не дика лісова кішка.

— У нас вони теж стали священними?

— Ні, не стали. Вони надто пізно до нас приїхали: люди на наших слов'янських землях уже перестали на той час обожнювати тварин.

— А назва їх теж чужинська?

— Наша назва походить від латинського слова **каттус**, тобто «дика кішка». До речі, в усіх народів Європи назва кішки походить від цього слова.

— А дикі родичі в неї є?

— Ну, коти належать до дуже «поважної» роди-

ни, можна сказати, навіть «царської» родини. У ній є цар звірів Його величність Лев, страшний смугастий Тигр, гнучкий, безшумний плямистий Леопард, його «племінник» Гепард, небезпечна і зла Рись... До речі, за часів Київської Русі слова **рись** не було, її називали **лютий звір**. З усієї цієї грізної родини людям вдалося приручити лише кішку та ще **гепарда**. З гепардом в середні віки полювали на антилоп. Він найпрудкіший на землі.

— А багато зараз кішок на землі?

— Один французький професор підрахував, що на нашій планеті сьогодні є майже 400 мільйонів домашніх кішок. Виявилось, що не скрізь до них ставляться однаково прихильно. Кажуть, що в Перу і Гвіані ніхто не тримає kota в хаті, а в Австралії, навпаки, kota в хаті має майже кожен житель країни і на кожних десять жителів там припадає дев'ять котів. Перше місце в світі за кількістю котячого «населення» належить Сполученим Штатам Америки — там їх живе 55 мільйонів.

Цієї хвилини, наче почувши, про що йде мова, з-під купи газет вилізла велика чорна кішка, яку чомусь звали чоловічим іменем Кузьма.

Тиміш урочисто промовив:

— Член царської родини, її величність вусата Кузьма виявили нам честь і відвідали нас...

— Вусата? — здивувалася бабуня. — То ти не знаєш, що коти безвусі?

— Як — безвусі? А це що в них? — і він показав на довгі колючі волосини у кішки біля рота.

— Ці волосини зветься не вуса, а вібриси. Коти цими волосинами можуть відчувати навіть найменший подих повітря, а головне — доторкнувшись ни-

ми до чого-небудь, вони одразу знають усе потрібне їм про цей предмет.

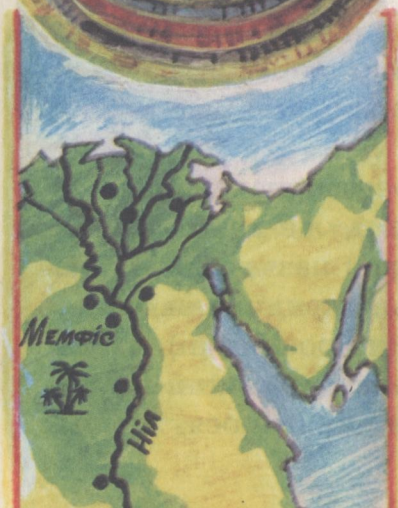
— І це — правда? — з недовірою протяг Тиміш.

— Це та правда, яку ти повинен був би знати. Про домашніх тварин ви вже не раз говорили в школі.

Тим часом Кузя вискочила на крісло до Оксанки і згорнулася чорним клубком у неї на колінах.

Тимко засміявся.

— Єгипетські жерці сказали б: боги прихильні до цієї дівчинки. Це означає, що в неділю її поведуть на мультики.

Стародавній
Єгипет

Оксанка зашарілась від задоволення і погладила важкий блискучий клубок у себе на колінах.

— Кузя, Кузяша, Кузина...

«ГУСИ РИМ ВРЯТУВАЛИ...»

Оксанка почула цей вислів по радіо і одразу ж до брата:

— Як це «гуси Рим врятували»?

Тимко скоромовкою, щоб відчепилась, заторохтів:

— У центрі стародавнього міста Рима був горб, на горбі — Капітолій, а там жили гуси, вони, мабуть, були священні, раз їх не з'їли, не знаю, чого вони там опинилися.

Тимко перевів дух і в такому ж темпі продовжував:

— Вночі до Капітолію підкралися вороги, сторожа спала, прокинулись лише гуси, підняли крик, розбудили сторожу, вороги втекли. Все!

— Ага! Гуси були, як тепер собаки? — спитала Оксанка.— А вони взагалі не сплять?

— Коли птахів є гурт, один з них стоїть на сторожі.

— А качки?

— Про качок я нічого не знаю.

— А чому так звуться — знаєш?

— Ні. Запитаємо бабуню.

Після довгих телефонних переговорів удалося з'ясувати, що гусей так звуть з дуже-дуже давніх часів і що в багатьох народів їхня назва схожа. Цю назву для гусей колись спеціально придумали.

Законним ім'ям качки є **утка** (по-російськи), **утиця** (по-українськи). Це слово означає «водяний птах». А от **качка** — це її друге ім'я. Виявилося, що це

скорочене польське жіноче ім'я Катерина. У них кажуть Катажина, а скорочено Каська, Качка. З польської мови ця Качка-Катька припливла і в українську, і в чеську мови.

— Оце все, що сказала бабуня. Ясно? А тепер іди, не заважай мені! — підвищив голос Тиміш.

Та Оксанка вже осідлала свого улюбленого коника — мучити брата питаннями. Йти вона не збиралась. Натомість твердо запитала:

— А лебеді?

Тимко «здався на милість переможця», як він казав у таких випадках. Діставши якусь книжку, він став повільно і виразно читати:

— Давнє це слово — **лебідь**, і зазнало воно за довгі віки багатьох змін. Порівняйте слова **лебідь** і **Ельба** (є така річка в Німеччині). Мало схожого, правда? А обидва слова мають спільного предка — латинське з походження слова **альбіс** або **ельбіс** — «білий». Виходить, що назву свого часу одержували птахи лише білого кольору, інших тодішні люди не знали. Тому, коли ми зараз кажемо «чорний лебідь», то це те саме, якби ми сказали «чорний білий». Наші предки були знайомі лише з білими птахами, які й нині живуть у Європі, а також в Азії та Америці. Чорні лебеді походять з Австралії і в нас трапляються дуже рідко.

— Вони живуть у морі і ловлять рибу? — допитувалась Оксанка.

— Ні, вони не можуть жити в морі, бо не вміють глибоко пірнати. Свою їжу вони не ловлять, а дістають з дна, опускаючи під воду голову і високо піднімаючи хвоста, але при цьому ніколи не пірнають. Їдять вони водяні рослини, зрідка ловлять водяну дрібноту — рачків, комах. На глибині вони з дна

собі їжі не дістануть. Тому й живуть лебеді на тихих озерах і річках, побіля берегів. А зараз іди! — твердо сказав Тиміш.— У мене уроки не роблені!

— Роби! — дозволила Оксанка.— Тільки про журавля розкажеш увечері.

— Я ж про нього нічого не знаю!.. — розсердився Тиміш.

— А мама казала — відмінники все знають...

Довелося Тимкові готуватися не лише до завтрашніх уроків, а й до сьогоднішнього — про журавля. Ось що він розповів Оксанці увечері.

Коли у давнину сотні років тому над людьми пролітали журавлі, люди прислухалися до них. Людям здавалося, що журавлі кажуть **гер-гер-гер...** Тому й назвали цього птаха **герав, горав, журав, журавель...**

Люди взагалі дуже неоднаково чують той самий звук. Сьогодні нам здається, що журавлі кажуть **кру-кру-кру...** А ще кажуть: «Журавлі курличуть», тобто вимовляють **курли-курли-курли...**

А кого або що у нас ще звать **журавлем**? Так звать довгу жердину з відром на кінці біля колодязя, якою дістають воду. У цього журавля, як і в справжнього, маленька «голова» — відро — опускається на довгій «шиї»-жердині низько-низько, а потім знову високо піднімається вгору...

А хто ще схожий на журавля? Підйомний **кран**, особливо тоді, коли він працює — піднімає й опускає «голову». Виявляється, що кран — це і є «журавель»: адже слово **кран** — це скорочене німецьке слово **краніх**. А **краніх** по-німецьки — «журавель». Німці це слово запозичили з грецької мови, де цього птаха звали **геранос**, і пристосували його до своєї вимови.

— А тепер слухай мене уважно,— наказав Тиміш

сестрі.— Слухай і запам'ятовуй. Спочатку летіли птахи і з неба чулося **гер-гер-гер**. Птахів за це назвали журавлями. Потім з'явився журавель над криницею (я тобі його намалюю), він теж скрипить **гер-гер** і так само опускає і піднімає маленьку «голову» на довгій «шиї». А далі з'явився підйомний кран, який піднімає й опускає «голову» з вантажем на довжелезній «шиї», наче журавель. Усі вони чимось схожі між собою, тому в них і схожі назви. Зрозуміла?

«ДВА ВЕДМЕДІ, ДВА ВЕДМЕДІ ГОРОХ МОЛОТИЛИ...»

«Вечір пропав. Суботній вечір...» — подумав Тимко, тільки-но побачив, що в його кімнату боком протискується Оксанка, тримаючи в обіймах свого улюбленця — великого плюшевого ведмеда. «А так хотілося почитати нову фантастику...— зітхнув Тиміш.— Зараз Оксана усядеться в своєму кутку крісла і не піде, поки не витягне з мене усе, чого їй сьогодні заманеться».

Так і сталося. Оксанка всілася, розправила спідничку, посадила на коліна свого улюбленця і сказала, як завжди небагатослівно:

— Розкажи. Про нього.

— Як ти свого улюбленця називаєш: Михайлик, Миша, Мишуня, Миня? Кажеш, так усі звать? Що ти плутаєш: медвідь, ведмідь! По-українськи «ведмідь», по-російськи «медведь». Чому? Розкажу.

— Хтось прийшов,— перебила його сестра.

Це був Тимків приятель Сергій. Випроводити Оксанку їм не вдалося. Вона сиділа незворушно і, поглянувши на брата, сказала:

— Далі.

— Про що це вона? — спитав Сергій. — Чого хоче?

— Розповісти про ведмедя.

— А знаєш щось цікаве?

— Та спробую розказати, бо не одчепиться. — Ну, слухай, — повернувся Тимко до сестрички. — У давні часи люди боялися не лише звірів, а навіть їх імен. Тоді люди вірили, що ім'я будь-якої тварини чи людини так міцно зв'язане з нею, що й не одірвеш. Назвеш якогось звіра його іменем — а він тут як тут: стоїть навпроти, зуби вишкірив... Тому й вирішили: краще таких страшних звірів справжніми іменами не називати. Треба давати їм якісь інші імена, щоб вони не здогадалися, про кого йдеться. Так у тих дуже давніх людей з'явилося табу — заборона під загрозою великої кари вимовляти певні слова.

— Виявляється, — повернувся Тимко до Сергія, — це навіть не одне слово, а два, я в одній книжці вичитав. У полінезійців є слово «та» — «відзначати» і «пу» — «священний». Разом це означає «визнаний священним», «заборонений», «недоторканний». От і на справжнє ім'я ведмедя було накладене табу.

Тимко й не помітив, коли почав розповідати вже для Сергія, а не для Оксанки, яка принишкла і не обзивалася.

— Ми звикли, що ведмеді — це герої казок, мультиків, пісеньок. У цирку вони смішні, іграшки он які м'які та приємні, — він кивнув у бік Оксанки. — Ми звикли думати, що вони лагідні, добродушні, бо справжніх, у лісі — ми не бачимо.

Тимко говорив усе запальніше.

— А як було тим давнім людям? Вони ж були беззбройні, нічим не захищені. Уявляєш: зустрітися в лісі наодинці зі справжнім диким, голодним і лю-

тим звіром... Б-р-р... От тому й було накладене табу на справжнє ім'я ведмедя. І на інших небезпечних звірів теж. Так минали роки, люди поступово забували справжні імена цих звірів, раз їх не можна було вимовляти. Тоді починали, мабуть, боятися і цього імені, знову видумували нове...

— Почекай! — Сергій аж підскочив. — У нас як називають ведмедя: крім **ведмідь**, ще **Михайло Іванович**, **Хазяїн**, у горах кажуть **Вуйко**... Теж несправжні імена. А яке було те перше, справжнє, ти не знаєш.

— Ніхто точно не знає. Кажуть, що воно було схоже на **орктос**. У греків було схоже — **арктос**.

— Диви! Схоже на Арктику!

— У тій книжці було написано, що і назви **Арктика** і **Антарктика** походять від цього грецького слова. Схожі назви ведмедя є і в інших мовах. Тому й думають, що він звався **орктос**.

— А може, все ж **арктос**?

— Ні, у наших східних слов'ян слова на «а» начебто не могли починатись. Бабуня казала, що лише вигуки є на «а»: ага, агій, агов.

— Чекай, а як в англійській мові? **Beар**, тобто «бурий», «коричневий», ми ж учили. Теж, мабуть, табу. А **ведмідь** звідки взялося?

— Так це ж **медо-їд**. Тільки в українській мові частини місцями помінялися.

— А знаєш, Оксанко, — згадав він про сестру, — якого ведмедя плюшового зробили в Америці? Величезного! Такого, як двоповерховий будинок! Там була виставка іграшок, і її відкривав цей велетень.

— Це що, метрів десять? — запитав Сергій.

— Ні, вісім, не перебивай...

— І він був такий, як мій, тільки дуже-дуже великий? — недовірливо протягла Оксанка.

— Великий, важкий, але дуже-дуже гарний!

Тут Сергій аж підскочив: «Чекай! Я згадав!»

Оксанка і Тимко повернулися до нього.

— Я згадав! Читав недавно про Аляску, так там розповідається про ведмедів надзвичайні речі! На Алясці живуть великі сірі ведмеді грізлі. Так з ними краще триматися на відстані! Одного разу пілот посадив свій легкий літак на березі річки, а сам пішов. А в літаку було багато м'яса — пілот уполював лося. Повертається увечері пілот — аж бачить: в літаку хазяйнує великий ведмідь. Пілот пішов беззбройний, тому він заховався у мисливській хатині і чекав, коли ведмідь піде. Але ведмідь все не йшов: у темряві чути було, як він повертається в літаку, аж тріщить усе і скрипить. Вранці, коли стало тихо і розвиднілось, пілот побачив замість свого літака купу металолому!

— І я читав схожу історію, — підхопив Тимко. — Пілот військового літака-розвідника пролітав над річкою і побачив, як великий бурий ведмідь полює на лосося. Він вирішив сфотографувати це полювання і спустився низько-низько. А ведмідь почув шум, розсердився, що йому заважають, піднявся на задні лапи і тр-р-рах!.. по літаку!.. Довелося пілотові сідати на найближчому аеродромі — літак був пошкоджений.

От тобі й медоїд — Миня, сестричко!

ЧИ ХОВАЄ СТРАУС ГОЛОВУ В ПІСОК?

Тиміш вчинив шкоду — розбив дзеркало, велике, красиве дзеркало. Як? Звичайно: бігав за кішкою Кузею по хаті, коли нікого не було вдома, зачепив дзеркало, воно захиталося, впало і розбилося.

Прийшли батьки. Тимко, похнюпившись, стояв і мовчки слухав.

— Чого ти мовчиш? Чого ховаєш очі, наче страус голову в пісок? — сердилася мама. — Ти хоч розумієш, що ти накоїв?

Тимко розуміє, що він зробив шкоду — розбив старовинне дзеркало своєї бабуні. А як захищатись? Винен — і все. Краще вже помовчати, а вже потім, як стихнуть пристрасті, попросити пробачення.

...І от голос мами начебто віддаляється, стає все тихішим, ледве чутним. А натомість чується якесь тупотіння. То наближається, важко гупаючи великими ногами, страус. Ось він зупиняється, прислухаючись і придивляючись до чогось. Далі ноги в нього підгинаються, і він сідає у високу жорстку траву. Його майже не видно: адже він такий же сіруватотьмяний, як і ця колюча, жорстка трава навкруги.

А де ж його голова? Заховав у пісок? Та ні! Він витяг свою довгу шию, пригнув її до землі, голова його лежить на піску, очі відкриті... Страус пильно вдивляється у щось, що його злякало чи зацікавило.

— І ніякий він не боягуз! — раптом вигукує Тимко. Мама думає, що це він про себе, а Тиміш захищає страуса від наклепів.

— І ніякий він не боягуз! — продовжує вже подумки Тиміш. — То він не від страху голову в пісок ховає! Він зосереджений — він щось вивчає. Цей птах — дослідник! А ви кажете — боягуз! Та й чи птах це? Нічого собі «пташка»! Вища за людину! Не птах, а такий собі верблюд з крилами!

Не знає Тиміш поки що нічого про слово **страус**, а тому й не знає, як він угадав. А назва у страуса й справді кумедна.

Уявіть собі поряд горобця і страуса. Ви скажете,

що уявити важко, бо бідного горобця й не видно біля такого велетня: майже три метри заввишки, а вага — до 90 кілограмів! А проте горобець може гордо заявити, що він — теж страус! Грецьке слово **струтос**, від якого походить наше слово **страус**, означало «птах», а інколи просто «горобець». Греки страуса називали **струтос мегас** — «великий птах» або «великий горобець».

Була у греків ще одна назва для страуса — **струтокамелос**, тобто «птах-верблюд» або «горобець-верблюд». Так що Тимкова назва «верблюд з крилами» майже точна.

І справді: страус схожий на птаха, але не літає, а бігає. Він великий і неповороткий, у нього некрасива голова... Чим не верблюд? Але у нього на хвості є кілька чудових пір'їн — довгих, білих, пухнастих. Про них, мабуть, усі знають. А от що решта пір'я у нього сіра, непоказна, — про це ніхто не згадує. Це пір'я непомітне серед вигорілої трави — і часто рятує страуса, дає йому можливість сховатися.

А про дзеркало, з якого все почалося, Тимко вже й забув.

ПІДВОДНЕ ЦАРСТВО

— Підводне царство — це царство риб. Воно дуже давнє і дуже дивнє. Настільки давнє, що ми й не знаємо, як риби називалися насправді. Кажуть, що справжнє їхнє ім'я було **цівс**, але у нас і в інших наших родичів-слов'ян такого слова немає. Проте збереглося воно у наших давніх сусідів. Так, литовці на рибу кажуть **жувіс**, а латвійці — **зівс**. Обидва слова схожі на **цівс**, правда?

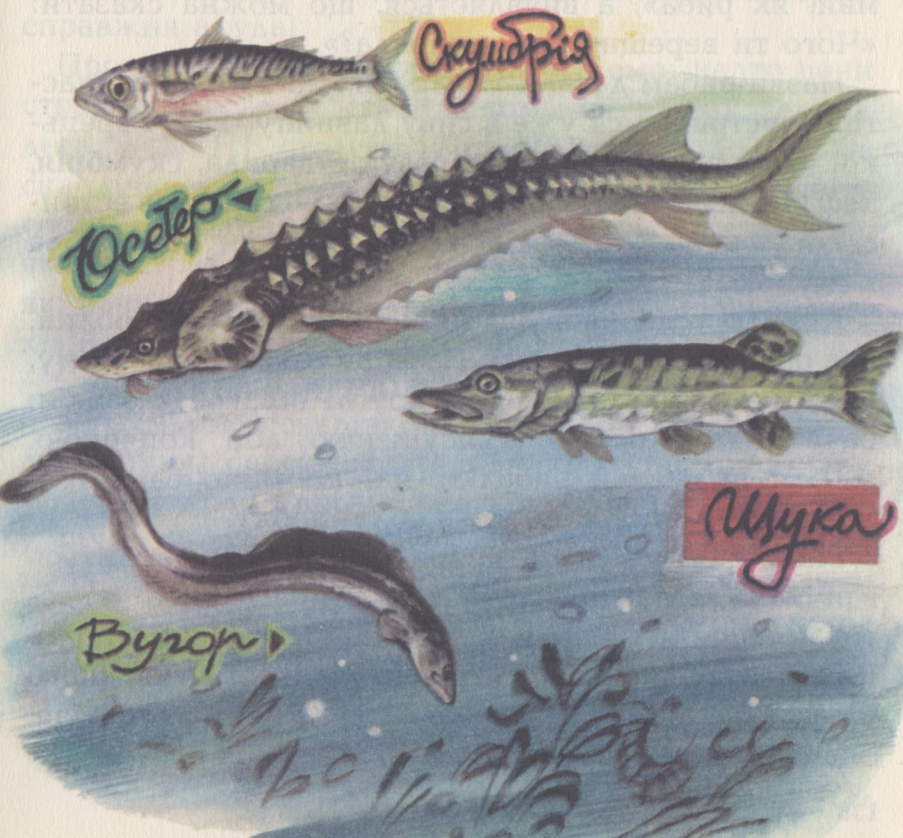
— А чому ж ми кажемо **риба**?

Тиміш прислухається до притишеного голосу бабу-ні, яка розповідає Оксанці чергову «казку про слова».

— Давні люди, наші предки, вважали, що коли на березі хтось скаже **цівс**, то якийсь товстий, неповороткий **цівс** — сом або зубастий прудкий **цівс** — щука почують своє ім'я, одразу ж здогадаються, що прийшли по них, і заховаються в глибинах на самому дні річки. Тому люди й замінили справжнє ім'я на несправжнє.

— Бабуня Оксанці пояснює значення слова табу, тільки не називає його, — посміхається подумки Тиміш.

— От люди і взяли слово, яким у ті часи німці називали гусінь, — веде свою розповідь бабуня. — Тоді це слово вимовлялося як **руппа, руппе**, пізніше

з нього утворилося слово **риба**. Люди мислили собі так: почувши, що на березі розмовляють про якусь гусінь, ледачкуватий сом буде й далі дрімати у холодку під корчем, так що й з берега його видно буде. А рибалка своїм сачком сома — хап! І сом прокинеться вже на березі...

— А риби й справді нас чують? — думає Тиміш. — Треба буде запитати бабуню, як Оксанка засне.

Виявилось, що риби — досить обдаровані створіння: вони мають зір, слух, дотик, нюх, вони відчують напрям руху води. Більше того: риби не лише чують, а й самі «розмовляють» за допомогою плавців та іншими способами. Найголосніше «розмовляють» тропічні риби. Ми по-старому говоримо «німий, як риба», а виявляється, що можна сказати: «Чого ти верещиш, як ставрида?»

Назви рибам давали ті народи, які з ними найчастіше зустрічалися уже в сиву давнину. Так, з грецької мови прийшли до нас назви **ставрида**, **скумбрія**, **кефаль**, **пеламида**, з фінської мови — **салака**, з естонської — **кілька**. Слов'янськими є назви риб **вобла** і **окунь**.

Колись у давньоруській мові було слово **облий**, яке означало «круглий». Назвали так цю рибу тому, що в неї широка спинка і круглі боки. Ми звикли бачити її плоскою — висушеною або копченою. А ім'я їй давали рибалки, які постійно бачили її живу, рухливу, округлу — **облу**, **воблу**.

Риба **окунь** — наш добрий знайомий: водиться в річках і озерах по всій нашій країні. Це риба-«окастик», найпомітніше в її зовнішності — великі очі. Назва її утворена від слова **око** суфіксом **-унь**, якого вже давно немає серед діючих «живих» суфіксів. Значить, давно **окуня** так назвали.

Назва риби **осетер** прийшла до нас з давньої литовської або німецької тогочасної мови. Сама риба виділяється серед інших риб довговічністю і тими розмірами, яких вона може досягти, якщо не попадеться.

Нещодавно в озері Вашингтон, недалеко від американської столиці, було знайдено мертвого велетня-осетра. Він важив 408 кілограмів і був завдовжки більше трьох метрів. Навколишні жителі часом бачили його на поверхні і вважали, що в озері живе якесь чудовисько — ніхто й не думав, що це риба. Уважно оглянувши цього осетра, вчені прийшли до висновку, що він народився на початку нашого століття і помер від старості.

Дослідники кажуть, що осетри бувають ще більші — до 6 метрів завдовжки. Це вже не осетер, а справжня акула!

Про **акул** багато говорити не будемо: надто вони страшні. Назва їх стала відома на наших землях десь у XVIII столітті. Прийшла вона до нас із скандинавських мов і означала спочатку — уявіть собі! — «людина». Так могли назвати її не інакше, як від страху і відчаю, майже беззахисні рибалки, які бачили акулу біля своїх невеличких і нешвидкохідних човнів.

Є ще дві риби, різні за назвами, але схожі своєю незрозумілою поведінкою. Це **вугор** і **лосось**. Поведінка їхня, спосіб життя однаково таємничі, хоч у дечому прямо протилежні. Вугор живе собі у нас у річці, а потомство виводить аж у Саргасовім морі. Лосось живе в морі, а потомство виводить у річках, добираючись до цих річок за тисячі кілометрів, де після цього гине. Таємницею залишається спосіб «запам'ятання дороги». Багато висувалося пояснень цього дива. Остаточного нема.

А назви цих риб? **Вугор** дістав назву не в слов'янських мовах, хоч є це слово сьогодні в усіх слов'ян. Назва його означає «риба-змія», «вуж».

Слово **лосось** є лише у мовах тих слов'ян, які знали цю рибу. А от у південних слов'ян цього слова немає, бо немає і лосося у ріках, які впадають у Середземне і Чорне море. Походить назва риби **лосось** з півночі, і вперше засвідчена у давньонімецькій і давньоісландській мові.

Це ми тільки з берега заглянули у воду. А скільки ще там усіляких чудес, там — на глибинах!

НАШІ МОЛОДШІ БРАТИ

Якось увечері Тиміш підійшов до Оксанки і сказав:

— Хочеш, я розкажу тобі про «братів наших менших»? Так називав тварин відомий російський поет Сергій Єсенін...

— Хочу, — зраділа Оксанка і зручно вмостилася біля брата.

— Тоді слухай.

Живучи серед людей з дуже давніх часів, свійські тварини всіляко допомагають людям, полегшують їм життя. Вони здавна забезпечують людину одягом, взуттям, а головне — їжею. Корова-годувальниця, вредна коза, яка так боляче б'ється, та яке ж добре у неї молоко... Гуси, кури, качки... Кінь — козацький товариш, собака — охоронець і друг... Скільки їх, і скільки добра вони людям зробили!

Часом тварини здатні на майже «людські» вчинки. Так, наприклад, **дельфіни** часто виступають у ролі рятувальників. Зовсім недавно біля узбережжя в Індійському океані перекинулася під натиском хвиль

невелика яхта. Три члени команди, потрапивши у воду, вирішили, що прийшов їм кінець — навколо було повно кровожерних акул. Та ось з'явилися дельфіни. Вони щільним кільцем оточили яхту й людей, захищаючи їх від акул. Заспокоївшись, спортсмени підняли й поставили яхту, вичерпали воду і попливли до берега. Дельфіни проводжали їх до хвилерізу, а потім повернулися і зникли в океані. Про дельфінів можна було б довго розповідати — настільки вони цікаві. Ми ж згадаємо лише походження їхньої назви. Назва у них грецька. Вона пов'язана з тим, що дельфіни, живучи у воді, народжують дітей так само, як ссавці на суші.

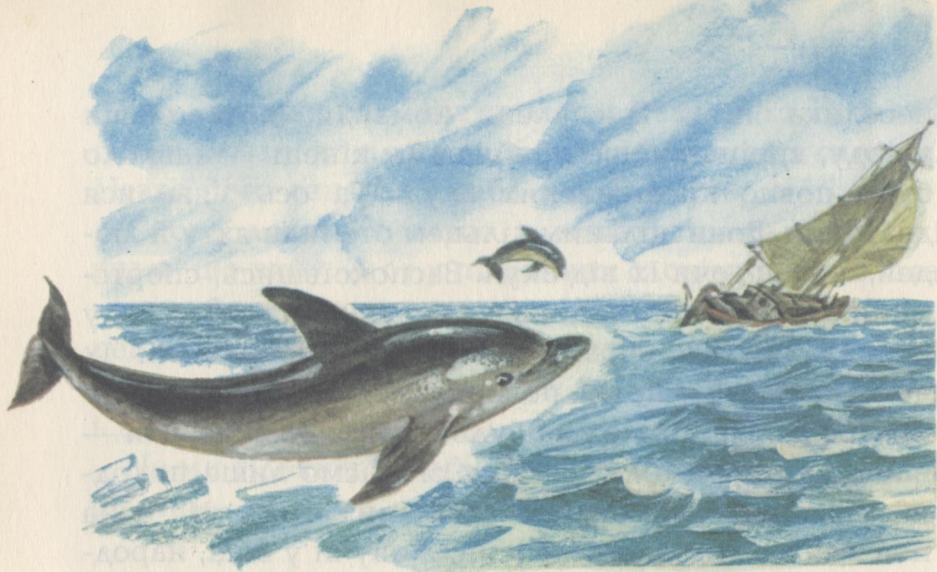
— У наших менших братів дуже високі здібності, можна сказати — таланти.

Ну, чим не талант маленька срібляста акваріумна рибка, яку розводять в Японії? Вона якимось чином відчуває наближення землетрусу. Вже за кілька днів до нього рибка починає нервувати, метатися по акваріуму. Ця рибка в Японії — помічниця і великий друг людини.

Багато у тварин не лише талантів, а й незбагнених таємниць. Як знаходить дорогу додому голуб, якщо його кудись далеко відвезти? А як знаходить дорогу додому кіт? Як знаходять «свої» річки і моря лососі і вугрі?

Та чи не найбільше дивує нас і навіть лякає здатність деяких птахів розмовляти. Папугу можна навчити повторювати слова будь-якою мовою, проте вона не розуміє того, що каже. Птахам, видно, це подобається, але покладатися на те, що вони говорять, не можна. Хоча розповідають і таку історію.

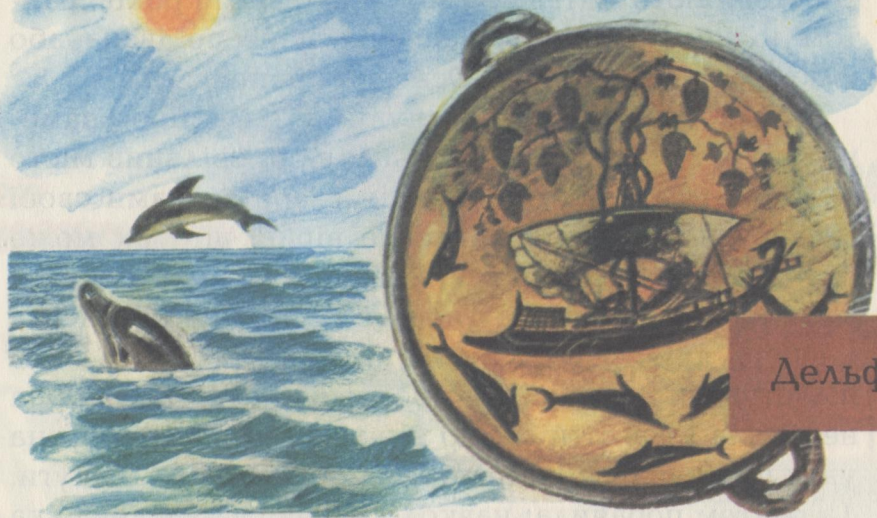
Це сталося в американському місті Хьюстоні. Поліцейські навідалися до недавно випущеного

з тюрми злочинця і були приголомшені лементом папуги, який увесь час повторював: «Лауро!» Один з поліцейських пригадав, що місяць тому одна жінка заявила про зникнення дорогого птаха. Коли привели цю жінку, папуга начебто зітхнув і сказав: «Лауро, нарешті!» Мабуть, його навчили кликати непосидющу Лауру і зустрічати її саме цими словами. А слово **папуга**? І українське **папуга**, і російське **попугай** мають одного предка — арабську назву цього птаха — **бабага**.

Велику користь природі, а значить і людині, приносять **бобр**. Вони регулюють рівень води в ріках, створюючи штучні озера, розчищають завали, прокопують канали, сплавляють дерево для греблі, будують ці греблі — одним словом, хазяйнують на користь рікам і нам.

Гарне у бобрів хутро — густе, блискуче, красивого коричневого кольору. Воно й прославало бобрів. Коли прислухатися до назви цього лісового звіра у різних мовах, то виявиться, що ці назви звучать

Дельфін

майже однаково: **бобер** по-українськи, **бобёр** по-російськи, **бабер** по-білоруськи, **бобар** по-болгарськи... А все тому, що назва коричневого, бурого кольору теж має схоже звучання, починаючи від давніх індійців, які казали **бобхрус**, і закінчуючи литовцями, які кажуть **бєбрас**. А все через цінне хутро, на яке здавна полювали люди.

Спостерігаючи за бобрами, люди, мабуть, дивувалися: «І як вони можуть так довго бути під водою? І чому вони не набирають води повні вуха, ніздрі, рот?» І тільки той, хто стежив за ними довго й уважно, міг помітити, що у бобра дірочки-вуха невеличкі і, коли він пірнає, шкіра складається і закриває цю дірочку. Ніздрі у бобра теж можуть міцно стулятися. Та найцікавіший у нього рот: губи у бобра змикаються позаду зубів-різців, тому він може гризти свою улюблену кору й під водою.

«Добре про нього подбала матінка-природа! — подумав Тиміш. — Та й він про неї добре дбає».

Природа й справді щедро обдарувала різними

талантами наших молодших братів. І хоч люди спостерігають за тваринами багато тисяч років, раптом у них виявляється ще якась несподівана або й зовсім казкова риса. Ось така, наприклад.

Ви, мабуть, читали або чули легенду про знаменитого Крисолова з Гаммельна, який звільнив місто від гризунів. Він заманив їх в озеро звуками своєї зачарованої флейти. Ніхто не вірив, що так може бути насправді, що гидкі пацюки можуть слухати музику, захоплюватися нею. Та ось одна канадська дівчина, яку звали Жозелія, пішла в парк, щоб там підготувати заданий їй урок гри на флейті. Вона не хотіла заважати своєю грою вдома. Граючи, вона уважно дивилася на ноти і не оглядалася навкруги. Та раптом побачила: навколо неї зібралось декілька ховрашків. Вони уважно слухали її гру. І так було кожного разу, коли вона грала. Тільки їм подобалися не всі її музичні твори, а лише деякі, і саме на них ховрашки приходили. Може, знаменитий Крисолов знав якусь особливу мелодію?

Тиміш зробив висновок:

— Не треба думати, що про звірів, які живуть навколо нас, люди вже все знають. У них ще є багато таємниць.

Свою
останню
назву

Свою
БЕЗЗАХИСНІСТЬ

Рослини самі розкажуть про

Свою першу
назву

Свої заслуги

Своїх
диких
родичів

Свою красу

Свою
батьківщину

„Сійся – родися,
жито, пшениця...”

— **Я** — Пшениця, а молодшу мою сестру звать Жито. Якби ви могли повернутися в глибину віків і подивитися, що сіяли найдавніші люди, ви б не побачили на полях ні кукурудзи, ні картоплі, ні соняшника. А я вже сіялась-родилась, годувала стародавніх людей.

Так гордо могла б сказати про себе пшениця, бо її на нашій землі сіяли ще за три тисячоліття до нас. На інших землях вона відома ще давніше: в Єгипті — понад чотири тисячоліття, а в Азії пшеницю вирощували вісім тисяч років тому.

— А от на землях Нового Світу — в Америці, — продовжувала Пшениця, — я з'явилася зовсім недавно: у Північну Америку мене завезли у 1602 році, а в Канаду — лише в 1812 році.

— А де твоя прабатьківщина, Пшенице, де живуть твої дикі прародичі?

— На землі є багато місць, де живуть мої дикі родичі. Це й простори Малої Азії, і гірські райони Закавказзя, і Балкани.

А що знаємо ми про походження назви **пшениця**?

Слово **пшениця** дуже давнє, праслов'янське: з'явилось тоді, коли слов'яни ще не поділилися на сучасні слов'янські народи, а жили родо-племінним ладом. А утворили ці давні слов'яни слово **пшениця** від **пшоно**. Про **пшоно** ми вже згадували: воно від **пхати** — «товкти».

— Колись ми з Пшоном означали «зерно, готове для їжі» — товчене, оббите. І сьогодні, як і колись, **пшоно** — назва товченого проса, готового для приготування їжі. А коли промовити слово **пшениця**, то ви спочатку уявите широкий лан, на якому хвилями перекочуються аж ген до обрію важкі вусаті колоски. Потім ви уявите добірне золтаво-брунатне зерно на чийсь долоні. І ніколи, почувши слово **пшениця**, ви не подумаєте, що це «товчениця» — крупа, з якої можна варити кашу.

— А що про себе розкажеш ти, Житечко-Жито?

— Я — Жито, і корінь у мене той самий, що й у слова **жити**. Колись моє значення було таким же широким, як поле, засіяне житом, а сьогодні...

— А яким же воно було — це значення?

— О, Жито — це і збіжжя, і хліб на корені, і хліб у снопах, і багатство!

Правду жито каже: і сьогодні у різних слов'янських мовах можна зустрітися з цим значенням.

— А що б сказало Жито про своїх родичів і про свою прабатьківщину?

— Батьківщиною моєю люди вважають гірські райони Північної Америки та Західної Азії. Нас тринадцятеро у матінки-природи. Та лише мені вдалося прийти до людей, решта дванадцять — вільні як вітер, ростуть, де хочуть, нікого не радують. Деякі з них до культурних рослин ставляться не просто

байдуже, а відверто вороже. Он в Афганістані росте дике ламке жито. Так селяни там після того, як зберуть пшеницю, змушені віниками вимітати колоски ламкого жита з поля, щоб не засмічувалася земля.

— Наші хлібороби колись казали: «Роди, земле, жито з голоблю, а картоплю — як колесо!» А є таке — величезне, товстелезне — жито?

— Та є, в горах Західної Німеччини. На зріст воно вище за людину — до двох метрів заввишки, має дуже великий колос, солома в нього товста, тверда, і колір у неї не золотисто-жовтий, а бурий, темний. Зветься це жито очеретяним.

— А слово **колос** звідки, не знаєш?

— Знаю. **Колос** — він **колеться**, у нього є довгі тонкі вусики, остюки — вони чіпляються і кусаються. А на колючку в давнину слов'яни казали **ость**. Звідси й **остюк**.

Та найколючіші, мабуть, остюки у рису. Правда, ми їх побачили зовсім недавно. Раніше рис був привізною дивиною на Україні. А нині рис вирощують у нас — у Херсонській та Кримській областях. Відкрили цю рослину народи Індії або Китаю. Від них рис пішов по всьому світу.

Слово **рис** з походження або італійське **riso**, або давнє французьке **ris**. В українську мову воно прийшло з німецької мови через польську і вимовлялося спочатку **риж**. Сьогодні в українській мові живуть обидва слова, тільки **рис** вживається частіше, **риж** — рідше.

«НЕХАЙ БУДЕ ГРЕЧКА, АБИ НЕ СПЕРЕЧКА»

— А таки була б «сперечка», якби мої сестри з'їхалися з різних кінців земної кулі,— сказала Гречка.— Подумайте самі. Родом ми всі з Гімалаїв, де й сьогодні росте найбільше наших «диких» і «культурних», як кажуть люди, сестер. Не бояться наші гімалайські сестри ні холоду, ні засухи, ні розрідженого гірського повітря. З Гімалайських гір наші далекі предки проникли до Сибіру, на Далекий Схід, у Монголію, в Китай, а ще в Індію та в Японію. І мали б ми всі зватися **гімалайками**. А як звемося? Я — **гречка**, тобто «гречанка», «грекиня». Моя сестра у Франції — **сарацинка, арабка, арабське жито**. У середні віки в Європі нас звали **турецьким житом**. Виходить — звідки везли нас люди, так і називали. Якби ми всі зустрілися, то й не знали б, рідні ми чи чужі і як нас правильно звать.

— А коли і як ви, Гречко, потрапили на Україну?

— Воїни князя Святослава привезли мене зі свого славетного візантійського походу. Давно щезли на землі сліди цього походу, а ми з сестрами за цей час завоювали всю Європу. Люди полюбили нас. Колись на Україні було навіть свято Килини-гречениці. Це був день, коли люди сіяли гречку. У цей день селяни варили гречану кашу. Нею частували усіх перехожих і лірників — мандрівних музикантів. А ті дякували господарям за багату гостину і співали про царівну Крупеничку, яка виросла з гречаного зернятка...

— Чого ж ви замовкли, Гречко-Крупеничко?

— Не промовлю більше й слова! Я й забула, як про мене люди кажуть: «Гречана каша сама себе хвалить». Не буду хвалитись!

КУКУРУДЗА, МАЇС І КОЛУМБ

— Ви звете мене **Кукурудза**, але це не перше моє ім'я. Давнє моє ім'я — **маїс**. Звідки взялося ім'я **Кукурудза** — ніхто цього точно не знає. Пояснюють його по-різному, бо в різних мовах є кілька схожих слів. У болгар є слово **кукурджак**. Це назва трави — чемериці. У словенців на кучерявих людей кажуть **кукурджав**. Обидва слова схожі на **кукурудза**, правда? У румунів є ще більш схоже слово — **кукуруц**. Цим словом вони спочатку називали ялинову шишку. А шишка і качан схожі, от і почали, мабуть, називати нову рослину цим словом.

— Чому ти кажеш «нова рослина»? Ти хіба чужинка, не європейка?

— Так, для вас я чужинка. Мене привезли в Європу моряки Христофора Колумба. Вони запам'ятали навіть день, коли побачили мене у жителів Куби. Це було 2 листопада 1492 року. Місцеві жителі — індіанці сказали Колумбу, що цю рослину вони звать

Кукурудза

маїс, що вона для них священна, бо вона — їхня годувальниця.

Кукурудза правду сказала: коли вона ще була індіанським маїсом, про неї складали легенди і влаштовували свята на її честь. Легенду про походження маїсу переказав американський поет Генрі Лонгфелло у поемі «Пісня про Гайавату». Ось про що в ній розповідалося.

Три ночі бився вождь аджибуїв Гайавата з посланцем богів золотоволосим Мондаміном — і нарешті переміг його. Помираючи, Мондамін прошепотів своє останнє прохання — поховати його і дбайливо доглядати могилу.

Гайавата виконав прохання Мондаміна. І ось на могилі виросла дивовижна й досі небачена рослина. Золотаво-жовтий колір її плодів нагадував одяг і волосся Мондаміна. А коли зерна цієї рослини дозріли, Гайавата скликав увесь свій народ на свято і показав їм рослину. З того часу маїс — священна рослина індіанців — став їх годувальником.

— А як мене садили!..— мрійно згадує Кукурудза-Маїс.— Яке це було свято! До нього готувалися усі люди племені. На березі океану жінки і діти збирали викинуту хвилями рибу. У кожну лунку, куди клали зерно, клали і риб'ячу голову. Саме голову, а не цілу рибину! Зате які зерна були в мене! Величезні! Тепер такі зерна можна побачити лише в музеї. А кольори! Зерно було не лише жовте, як сьогодні, а й червоне, оранжеве, рябеньке...

Кукурудза каже правду. До цього можна лише додати, що індіанці вже знали спосіб одержати багатший урожай. Вони змішували різнокольорові зерна маїсу, бо помітили, що зерна одного кольору менш родючі. Вони не знали слова «гібридизація», але вже схрещували різні сорти рослини, як це робимо й ми.

— Я дуже змінилася за ці століття... Постаріла...— зашелестіла сухим листом Кукурудза.— Я вже не можу існувати без людей, без їхньої турботи про мене... Я вже нездатна сама висіватися, розкидаючи зерна... Не вмію боротися з бур'янами... Усе це роблять за мене люди...

Не слід журитися кукурудзі. Люди завжди подбають про неї, бо вона дарує людям себе всю: із зерен роблять крупу, борошно, крохмаль, зелене кукурудзиння — корм худобі, сухе — паливо людям. І навіть зеленувато-жовте «волоссячко» з качанів кукурудзи — і те служить ліками для людей.

— А колись, у давнину, люди з моїх зерен готували їжу зовсім не так, як сьогодні,— обізвалася Кукурудза.— Зерна підсмажували і їли або варили з них кашу «аттолі». А під час цвітіння люди збирали мій пилок і варили з нього суп. Оце й була повсякденна їжа індіанців.

— А чому ж індіанці не мололи зерен кукурудзи і не пекли коржів? Не вмiли, виходить?

Як це не дивно, але перші кукурудзяні коржі були спечені не в Америці, а в Європі.

— А ще мене дуже люблять кури,— обiзвалася знову Кукурудза.— Їх часто обманюють, бiдних: кажуть «**кукуру-кукуру**», а дають їм їсти якусь картоплю. Може мене й назвали кукуру-дза від цього **кукуру**...

«БУРЯКИ РЯДОЧКАМИ СТЕЛЯТЬСЯ ЛИСТОЧКАМИ»

— Ви думаєте, мабуть, що ми, Буряки,— така собі нецікава й несмачна рослина, що і назва наша, і походження, і вік — сірі, нудні, буденні. Як же ви помиляєтесь! Ось послухайте.

Ми, Буряки, дуже давні. Ми росли ще в саду вавилонського царя Мардук-аннал-Іддіна два тисячоліття тому. Тільки звалися ми тоді інакше — **мангольд**. Люди вирощували нас не заради коренів, а заради листя, з якого готували салати.

— Так ви всі від того мангольда й походите?

— Ні, ми, сучасні Буряки, походимо не від однієї, а від двох давніх родин. В Європі жила родина мангольдів. Тут люди ще довго їли салати з листя мангольда, хоч після царя Мардука минула вже тисяча років. А на Сході вавилонські, арабські й перські селяни поступово почали переконуватися в тому, що наші корені солодші за листя. Хоч корені тогочасних буряків були дрібні, непоказні й не дуже смачні, вони вже стали повсякденною їжею селян. Селяни старанно доглядали за ними, відбирали на насіння найбільші, найсолодші корені. І так було

Буряк

досить довго: дві родини буряків годували людей у різних кінцях світу: одна — листям, друга — корінням.

Ми з вами вже знаємо, що було далі, правда? Хтось привіз в Європу ці «інші», «східні» буряки? Правильно, їх привезли рицарі зі своїх хрестових походів. Привезли, як «дивину заморську», сіяли в садах, а не на городах. Та з часом розібралися, і перекочувала «заморська дивина» на грядки, поряд з мангольдом. Від двох сортів і пішли всі сучасні буряки: оранжеві — кормові, червоно-фіолетові — столові, білі — цукрові.

— А на Україну ви як потрапили?

— По Чорному морю, а далі по Дніпру привезли нас у Київську Русь, а звідси вже ми перебралися в Польщу, в Литву та в інші країни.

— А чому вас буряками звать?

— Живемо ми з двома назвами: **буряк** і **свекла**.

Буряк — це з походження латинське слово, ним в Італії називали спочатку зовсім іншу рослину, а вже потім і нас. Зараз **буряками** нас звать українці, поляки, чехи, білоруси, серби і хорвати. Була у нас ще й грецька назва — **севкла**. Від цього слова пішло сучасне **свекла**. Так нас звать росіяни, абланці й угорці.

Пам'ятаєте, ми з вами розмовляли про слово **цукор**? Ми тоді не згадали про те, що цукор, яким тор-

гували перси й араби, був тростинний. Бурякового цукру тоді ще не було.

Буряковий цукор з'явився порівняно недавно — в кінці XVIII століття. Перший цукровий завод в Росії почав діяти у 1802 році. А до того тростинний цукор возили здалеку, він був дорогий, прості люди його купувати не могли. Буряки дали дешевший цукор людям, а цукерки — дітям.

СОНЯШНИК — СОНЯХ — СОЛНОВОРОТ, А ЩЕ ПОДСОЛНУХ І ВОРОТИ-СОНЦЕ

— Ви помітили, яке гарне у мене ім'я? У ньому є «сонечко» в усіх європейських мовах: одні кажуть «сонячна квітка», другі «повернений до сонця», треті «той, що дивиться на сонце». Росіяни кажуть **под-солн-ух**, білоруси **вороти-сонце**, українці — **соняшник**, а ще — **сонях, солноворот**.

— Ім'я у тебе й справді сонячне, а до того ж — прозоре, зрозуміле кожному. Виходить, що ти не чужинець?

— Ні, я чужинець, мексиканець. Іспанці привезли мене в Європу як дивовижну квітку, яка повертає голову за сонцем. У 1510 році мене посіяли в Мадридському ботанічному саду серед інших квітів і милувалися мною. Так я — квітка — увійшла в моду спочатку в Іспанії, а потім і в інших землях Європи. Мене дарували вельможам і світським дамам, мене ставили у дорогоцінні вази, прикрашали мною сади і палаци. Садівники намагалися зробити все для того, щоб я — квітка — ставала все пишнішою, яскравішою, запашнішою.

— А як ти, «сонячна квітко», потрапила до нас?

— Цар Петро I навчався в Голландії корабельної

справи, коли побачив мене. Він надіслав моє насіння до Петербурга, наказавши вирощувати цю «заморську квітку» в квітниках. Так «заморська квітка»

потрапила спочатку на панські клумби, а потім і на селянські квітники та городи.

Про те, що було з соняшником далі, розповідають старі книжки, газети, листи.

Кажуть, що один француз, побувавши в Канаді, побачив, що індіанці з насіння соняшника роблять олію і мастять нею волосся. Він теж поспробував робити соняшникову олію, але скоро покинув: справа здалася йому не вигідною і нікому не потрібною.

Німці пробували готувати з підсмажених зерен соняшника каву, але вона була несмачна. Англіїці пробували відварювати головки соняшника — цього взагалі не можна було їсти.

Російські селяни підсмажували насіння соняшника і лузали його — як це часом робимо і ми. Прагнувши одержати більші головки та крупніше насіння, щоб його зручніше було лузати, селяни відбирали для посіву найбільші та найповніші зерна. Так було до 1841 року, коли майбутня доля соняшника була нарешті вирішена.

А сталося це так. Селянин-кріпак з села Олексіївка з-під Воронежа на прізвище Бокареєв посіяв на своєму городі соняшники, а восени з насіння поспробував збити олію на ручній олійниці. До цього олію робили з конопляного насіння. Олія з соняшника виявилася дуже смачною, сподобалася всім, хто її у Бокареєвих їв. Цей день у житті соняшника можна вважати переламним: він став з квітки-забавки солідною олійною рослиною.

— Так, я дуже серйозна й солідна рослина, хоч у мене таке завжди усміхнене, веселе, кругле обличчя. Скільки користі я приношу людям: на моїй олії готують 500 страв, вона і в шоколаді, і в халві,

і в маргарині. А чи без мене обходяться різні фарби та оліфи? Мої стебла і кошики дають людям поташ. Зробити дзеркальне, вітринне скло не можна, якщо в нього не додати того, що міститься в моєму лушпинні.

Далі Соняшник хитро примружує свої очиці в золотистих віях і питає:

— А на кому верхи скакали ваші діди і прадіди, коли були маленькими і жили в селі? Кого підганяли лозиною і приказували: «Скачи, коню, дорогою, дорогою широкою»? Хто був тим баским конем? Та я ж, звичайно! Соняшник!

Я — СЕНЬЙОР ПОМІДОР!

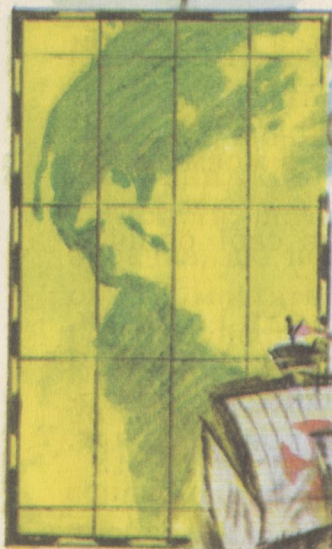
— А чому, власне, ви — «сеньйор», а не «містер»? Адже ви — американець, Колумбове відкриття?

— Це довга історія. Та спробую її вам розповісти. Відкриваючи для себе Америку, європейці побачили тут зовсім інший світ. Недарма ж цю землю пізніше назвали Новий Світ. Тут зустрілось їм і безліч незнайомих, небачених досі рослин, а серед них і помідор.

Іспанцям в Новому Світі — а першими сюди потрапили вони — все здавалося чуднім, незбагненим. А коли люди чогось не розуміють, вони, звичайно, цього й бояться. Так сталося й з помідорами. Їх не знали, а тому на всякий випадок оголосили отруйними. Може тому, що стебла у помідорів і справді отруйні. І назву європейці дали помідорам страшну — «вовчий персик».

Цей «вовчий персик» приплив спочатку до Іспанії, а потім переїхав до Португалії та Італії. Його виса-

АМЕРИКА

ТОМАТІЬ

ТОМІД'ОРО

ЄВРОПА

джували на клумбах, як декоративну рослину, розводили в панських садах.

Подорожуючи по Європі, помідори у XV столітті потрапляють до Голландії. Там їх уже називають не «вовчими персиками», а «золотими яблуками».

— Чому золотими, а не червоними, червонобокими яблуками?

— Тому що перші помідори, привезені з Америки до Іспанії, були жовтими. А на сонці вони здавалися золотавими. «Золоті яблука» по-італійськи — **помі д'оро**. Це **помідоро** й стало їхньою назвою в Європі. В Америці індіанці їх звали **томатль**.

— А коли помідори приїхали до нас?

— Перші помідори в Росії з'явилися 1780 року. Дуже швидко вони почали, завдяки людській кмітливості й праці, змінювати і форму, і розмір, і колір. Є помідори — дрібненькі вишеньки і помідори-ве-

летні, кожен з них важить кілограм! Є помідори, схожі на сливи, на яйця, на груші. А кольори! Від яскраво-червоного до блідо-рожевого, від золотисто-жовтого до світло-жовтого, білого і навіть зеленого! Уявляєте: стиглий помідор, а колір у нього — зелений!

— А як жили помідори в Америці увесь цей час після їх «відкриття»? Якими вони стали?

— А ніяк не жили і ніякими не стали. Місцеве населення — інки й ацтеки — було зігнане зі своїх земель переселенцями з Європи і частково знищене. Садити **томатль** було нікому. Про них забули.

Пройшло чотириста років. І от у трюмах європейських кораблів помідори повернулися на батьківщину. Їх привезли з Європи в Америку продавати, бо в Європі на ринках їх уже було повно.

— І як же їх зустріли американці?

— З недовірою: боялися, що вони отруйні. Помідорам довелося вдруге завойовувати свою рідну землю!

— От тому я й не містер Томатль тепер, а сеньйор Помідор.

БАГАТІ Й БІДНІ РОДИЧІ СЕНЬЙОРА ПОМІДОРА

Росте на берегах наших річок і озер невеличкий і непоказний кущик. Влітку він вкривається ягодами — найчастіше чорними, хоч бувають вони і зеленими, і яскраво-червоними. Усі тварини — корови, коні, вівці, кози — дружно обминають цей кущик, коли пасуться. Ця рослина для них отруйна. Для людини дозрілі ягоди з цього кущика нешкідливі.

Колись для селянських дітей це були чи не єдині

ласощі, яких не треба було випрошувати у батьків. У бідних селянських родинах з цими ягодами варили вареники, коли не було вишень чи слив.

— Що ж це за рослина, як вона зветься?

— Оце і є бідний родич сеньйора Помідора — **пасльон**. Назв у нього багато: **пасльон**, **паслін**, **паслин**, **паслина**. І скрізь чується **слин-а**. Це рослина «слизувата», «слинна». Її ще й просто звать **слинник**.

— Що ж ріднить скромний бур'ян пасльон з пишним сеньйором Помідором?

— Вони належать до однієї родини, вони «двоюрідні брати». Оті маленькі ягідки на пасльоні, коли до них уважно придивитись, — це зменшені у багато разів помідори.

— А хто багатий родич Помідора?

— Це пихатий Баклажан — блискучий, темний, важкий. Він гордовито поглядає на дрібненький та непоказний пасльон. Навіть до помідорів він ставиться зверхньо, зневажливо — адже він більший за них, важчий, дорідніший.

А задається Баклажан тому, що він зовсім забув про своїх предків, про своє походження. Давайте йому нагадаємо.

Походить Баклажан з Індії, де його пам'ятають маленьким, зморщеним і неймовірно гірким. Індуси використовували його як ліки від зубного болю. Баклажани спочатку варили, а потім прикладали до хворого зуба. Прикладений до зуба шматочок був такий гіркий, що пекуча гіркота його заглушувала біль. Уявляєте?!

І хто б таке їв! Якби не людські руки, то так би й залишився баклажан гіркими ліками. А люди поступово його «приручили», зняли з нього гіркий присмак, зробили соковитим і великим. А він уже

й забув про своє походження, забув, мабуть, звідки й ім'я одержав.

— А звідки?

— Від арабів. У них це слово звучало як **баадін-джаан**. Турки його спростили, зробивши з нього **патліджан**. І сьогодні частина слов'ян взяла це слово у турків і каже **патліджан**; це болгари, серби, хорвати. Інші ще більше спростили це слово, зробивши з нього **баклажан**. Так кажуть росіяни, білоруси, українці, поляки, чехи, словаки. Так що баклажан можна було б назвати **ага Патліджан**. Тюркське **ага** — це те саме, що й італійське **сеньйор**, — воно означає «пан».

КОЛУМБІВ ПЕРЕЦЬ

Словом **перець** люди називають чомусь дуже неоднакові речі. Це і великі блискучі перчини — зелені, жовто-рожеві, червоні. Вони соковиті й приємні на смак. Перцем звать і злющі-презлющі маленькі, часто скручені і скрючені червоні перчини. Від маленького шматочка цього перцю цілий день потім у роті палає вогнище. Перцем звать і маленькі чорні горошинки, теж пекучі, гострі, коли їх ненароком розкусиш. А коли ці горошини змолоти, виходить такий в'їдливий порошок, від якого треба тримати якнайдалі і очі, і носа, і рота.

І все це зветься **перець**. Чому? Винен у цьому Христофор Колумб, точніше — помилка Колумба.

Припливши до Америки, Колумб вважав, що він досяг берегів Індії. А з Індії він і збирався привезти різні приправи до їжі: перець, гвоздику, корицю, ваніль, мускат. Все це в Європі тоді коштувало великих грошей.

Розповідають, що Колумб, повернувшись з відкритої ним землі, яку він вважав Індією, поклав до ніг короля і королеви мішок з перцем. Це був доказ того, що він справді побував в Індії. Тільки це був не той перець-горошок, який росте в Індії. Це були червоні стручки, які розводили індіанці в Мексіці. Вони звали його **ахі**. Це була «червона сіль» нововідкритої землі. Місцеві жителі не знали солі. Вони їли м'ясо, посипаючи його цим перцем. Це був «страшний» перець. Розповідають, що дрібки його вистачило, щоб гіркою стала ціла бочка води!

Якою була подальша доля цього перцю? Вона була щасливою: перець-ахі прижився в Європі, з нього пізніше вивели всі сучасні солодкі й гіркі сорти перцю.

А чому ми не називаємо перець його справжнім ім'ям — **ахі**? Тому, що слово **перець** уже тоді було в мовах багатьох слов'ян. Слово це походить з давньоіндійської мови. Звідки везли перець, звідти й привезли назву. Ця назва була — **піпполі**. У греків горошинки звалися **пепері**, у римлян — **піпер**. Давні слов'яни запозичили це слово у римлян. Тому й схожі слов'янські назви на латинську: **папар**, **пепер**, **пепж**, **пепш**. Тільки назва перцю в росіян, українців і білорусів не схожа на **піпер**. Чому? Тому, що ми всі з самого початку казали на перець не **пепер**, а начебто «перчик» — **пеперець**. Ідучи через століття, слово **пеперець** загубило свій початок — і стало **перець**.

НЕБЕЗПЕЧНЕ «ЯБЛУКО ДИЯВОЛА» — КАРТОПЛЯ

— Не вірите, що про мене — звичну, буденну Картоплю, можна отак сказати — «яблуко диявола»? Ви тому мені не вірите, що нічого про мене не знаєте!

— Ну, перестаньте, тіточко Картопелько! Яка з вас таємнича, небезпечна рослина? І чого ми про вас не знаємо?

— А знаєте ви про те, що мене аж тричі відкривали? А про те, що я — королівська квітка? А про те, що я була заборонена церквою? Не знаєте! А одразу ж «звична», «буденна»...

— Та гаразд вже, гаразд, не гнівайтесь, тітонько!

Ми ж не хотіли вас образити! Ліпше розкажіть про все по порядку.

— З чого б почати? Ага, з відкриттів. Вперше мене відкрили індіанці. Дуже давно. Це було так. Високо в горах Південної Америки вони побачили дивну рослину: вона мала гіркі на смак «ягоди» і на гілках, і на корінні. Індіанці назвали цю рослину **папа**.

...У ті віддалені від нас, покриті мороком тисячоліть часи змучені голодом жителі цих гірських місць змушені були їсти навіть гіркі бульби дикої папи, коли вже не було нічого іншого.

Незабаром індіанці помітили, що промерзла папа втрачає свій неприємний гіркий смак. Тоді вони почали заморожувати зібрані бульби, а потім, ледь одігрівши їх, обдирали шкірку і їли. Але як їх зберігати? Як тільки теплішало, бульби розмерзалися і починали гнити. Тоді індіанці спробували цю заморожену, а далі відігріту й обчищену папу сушити. Тепер її вже можна було зберігати і робити запаси їжі.

Цю нову їжу індіанці назвали **чуньо**. Безліч разів рятувала **чуньо** індіанців від голодної смерті у неврожайні роки.

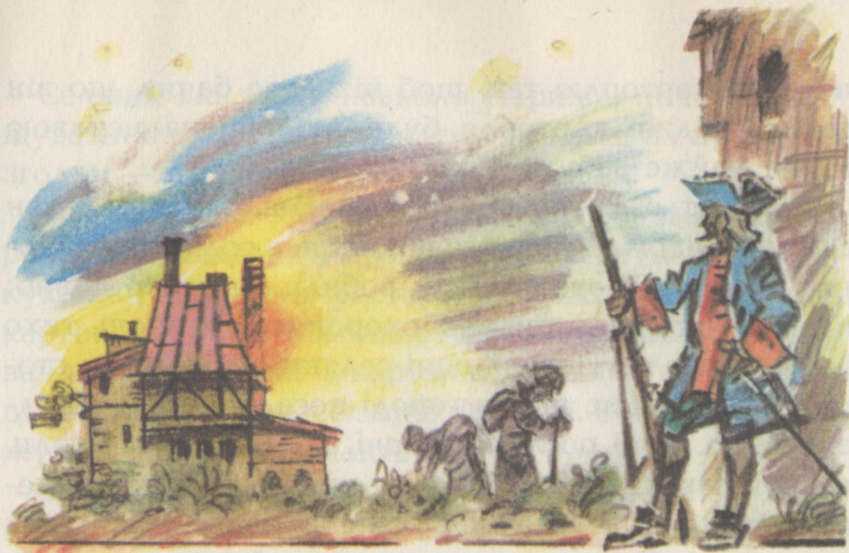
— Вони папу збирали в горах чи вже садили самі?

— Звісно, що садили — поряд з квасолею та кукурудзою, обробляли, доглядали. А від цього всього бульби у папи поступово ставали більшими і не такими гіркими.

Так вперше відкрили картоплю.

— А вдруге?

— Вдруге мене відкрили іспанці. 1536 року в індіанському селищі Сороката з'явилися розвідники іспанської військової експедиції. Побачивши оз-

броєних чужинців, індіанці розбіглися і поховались. У покинутих житлах солдати знайшли, крім уже знайомих їм кукурудзи і квасолі, ще щось нове: якісь «борошністі корені, добрі на смак» — так згадував пізніше один з учасників експедиції.

Знайдені «корені» нагадували іспанцям земляні гриби — трюфелі. Цим словом вони й назвали мене. Так я стала **тартуфоло**.

— Іспанці, мабуть, привезли додому ці **тартуфоло** і почали їх розводити і їсти?

— Ні, все було зовсім не так. Привезти-то мене привезли, але... Церква в Європі оголосила заморські бульби «чортовими яблуками» і заборонила їх. І скрізь, де вже люди познайомилися з картоплею, церква забороняла її. Так було й у Франції. І довго б ще не їли французи картоплі, якби не Антуан Пармантьє.

— А хто він і що він зробив?

— Кажуть, що він був агроном-любитель. Точно відомо, що він мав город, на якому одного разу

посадив картоплю так, щоб ніхто не бачив, що він садить. Адже картопля була заборонена церквою і вже майже забута.

Пармантьє хотів зацікавити навколишніх селян своїм городом. Для цього він найняв солдатів охороняти город. Проте солдати робили це якимось дивно: вдень вони його пильно охороняли, а вночі тихо і мирно спали! Навколишні селяни, побачивши сторожу, вирішили, що на городі посаджені якісь надзвичайно цінні рослини. Вночі, коли солдати спали, селяни закрадалися у город і викопували посажену картоплю. Ховаючись, вони садовили її на своїх городах. А Пармантьє якраз на це й розраховував: він хотів, щоб люди познайомилися з картоплею!

Коли «заборонена» картопля зацвіла, Пармантьє подарував букет квітів картоплі королю Франції Людовику XVI. Король прикрасив гілочкою картопляного цвіту свій одяг. Так квіти картоплі увійшли в моду. За одну гілочку цих скромних і непоказних квітів платили часом і по десять золотих монет.

Селяни, які жили навколо Парижа, почали вирощувати картоплю — спочатку як квіти на продаж, а згодом — як їжу.

Французи не забули Пармантьє. І сьогодні в Парижі є «Академія Пармантьє». Це група людей — кухарів і власників ресторанів, — які дуже люблять картоплю. Вони обмінюються рецептами приготування різних страв з картоплі і всіляко поширюють ці рецепти серед населення Франції. Вони — продовжувачі справи Пармантьє.

Довго не наважувалися садити картоплю і в Німеччині. Віра в те, що це «чортові яблука», глибоко вкоренилася. Королям доводилося силою вводити картоплю і карати селян, які не хотіли садовити її.

Так почалося третє відкриття картоплі.

— Чи давно знають картоплю на Україні?

— Вважається, що вперше картоплю у нас посадили у 1805 році на Харківщині. Проте картопля була відома ще запорізьким козакам. Вони, мабуть, привозили її зі своїх походів.

— То як же **папа-тартуфоло** стала картоплею?

З італійської мови **тартуфоло** потрапило до німців, які й зробили з нього слово **картоффель**. Далі слово потрапляє до поляків, які його вимовляють трощечки інакше — **картофля**, а вже від **картофлі** до **картоплі** — один крок.

«ХОДИТЬ ГАРБУЗ ПО ГОРОДУ, ПИТАЄТЬСЯ СВОГО РОДУ...»

Уявляєте? Важкий, великий, неповороткий гарбуз, перекочуючись, ходить по городу і шукає свою родину!

Отак і вчені ходили і їздили по світу, поки позби-

рали усіх родичів гарбузових. А попоїздити довелося багато, бо родина гарбузів розкотилася по всьому світу: є гарбузи і в Африці, і в Америці, і в Індії.

Які ж вони різні! Є серед них рослини, схожі на траву, є й куці, а є навіть невеликі дерева!

Наші гарбузи належать до ліан — вони не можуть самі піднятися вгору, тому мусять за щось чіплятися: часом вони плетуться по тинах, а то чіпляються за соняшники, іноді навіть пнуться на дерево, якщо дерево є поблизу. Та найчастіше вони просто розлягаються на землі.

Гарбузи живуть серед людей з давніх-давен. Вони були для людей і їжею, і посудом, і «складом» для зерна. Серед родини гарбузів є не лише такі, до яких ми звикли, — круглі або довгасті. Є й схожі на грушу, і на пляшку, і на змію, і на яйце.

Живе в Новій Зеландії стародавній народ маорі. У легендах цього народу розповідається, що ті гарбузи, з яких маорі роблять посуд, їм дав сам бог Тана. Тому до гарбузів там люди ставляться з великою пошаною; день, коли гарбузи садять, у маорі — святковий, вони співають і танцюють, прославляючи бога Тана і його подарунок.

— Дивно, правда? Якийсь гарбуз — і раптом свято! А спробуйте уявити собі таке: з вашого дому раптом зник увесь посуд. Можна жити в такому домі? Ні. От тому ці люди так шанували гарбузи. Вони не вмiли робити посуд з глини, не знали металів, тому гарбузи й були для них єдиним «матеріалом». Тільки ці їхні гарбузи мають значно товстішу шкіру, ніж наші.

— А ви знаєте, що я, Гарбуз, — ягода?

— Як це — ягода?

— А так! Ботаніки вважають, що гарбузи — ягоди.

— Нічого собі «ягідка»! Деякі з «ягідок» важать сто кілограмів!

А тепер подивимося на назву «ягідки». З назвою вийшла кумедна історія. У персів було слово **харбуза**, у половців — **харбуз**, **карбуз**, у кримських татар — **карпуз**, у слов'ян — **карпуз**, **арбуз**, **гарбуз**.

А тепер подивимось, що називають цими словами різні народи.

Перси словом **харбуза** називають диню.

Росіяни словом **арбуз** називають кавун.

Болгари і серби словом **карпуз** звать гарбуз.

Українці й білоруси **гарбузом** звать **гарбуз** (друге ім'я гарбуза у нас — **кабак**).

— **Кабак** — це **кабачки**?

— Ні, **кабак** — це гарбуз, **кабачки** — це молодші брати гарбузів. Вони теж давно живуть серед людей. У печерах Мексики, наприклад, знайдені рештки кабачків, яким п'ять тисяч років.

— А назва? Звідки вона?

— **Кабачок** утворене від **кабак**, а це татарське слово, яке означає «пляшка з гарбуза».

А якби ми запитали у нашого шановного Гарбуза, що у персів означає слово **харбуза**, він би не зізнався. Це образлива назва, тільки ніхто про це не знає — і ви нікому не кажіть, добре?

Так от, слово **харбуза** у персів складається з двох слів, які перекладаються так: «ослячий огірок», «огірок завбільшки з осла». Хоч Гарбуз і ображається, але це ж правда: і гарбузи, і кавуни, і дині — усе це величезні огірки, «огірки з осла завбільшки».

МИ, КАВУНИ,— ПРОВІДНИКИ КАРАВАНІВ У ПУСТЕЛЯХ!

— Не вірите? Але це ж чиста правда! Ми були провідниками караванів в африканській пустелі Калахарі! Каравани верблюдів ішли по тих місцях, де ми росли, бо ми були єдиним джерелом води для людей і тварин!

А ви знаєте, Кавуни кажуть правду. В африканських пустелях дикі кавуни — це начебто глечики з водою. Про це знають, не лише люди, а й тварини. Звірі в пустелі, починаючи від верблюда і закінчуючи мишами, шукають кавуни і їдять їх. Кажуть, що й наші вовки у степу теж їдять кавуни на баштанах.

У пустелях ростуть кавуни дуже неоднакові — і солодкі, й гіркі, і навіть отруйні. А є там і зовсім фантастичні кавуни! Їх першим з європейців побачив англійський дослідник Давид Лівінгстон, який пройшов по Африці 50 тисяч кілометрів. Ці кавуни мандрують по пустелі! Вони відриваються від стебла, котяться по пустелі, самі розколюються і розсівають насіння — вже на новому місці. Оце так кавуни!

Якби кавунові надати слово, він би сказав:

— Ми, Кавуни,— рослини культурні здавна. Уже в Стародавньому Єгипті нас сіяли, вирощували, їли й продавали. Правда, в Європу ми потрапили досить пізно — аж в XI столітті. На Україні ми ростемо десь з XII століття. Проте скрізь і всюди ми рости не можемо — нам потрібне тепло, багато тепла. Як не прагнув цар Олексій Михайлович, батько царя Петра I, розвести кавуни під Москвою, нічого з цього не вийшло — тут тепла для нас було мало — літо

надто коротке. От і возили нас з Астрахані по Волзі, яка у серпні ставала «кавунною рікою».

— А ім'я твоє звідки?

— А з іменем моїм сталася така ж історія, як і з іменем мого родича Гарбуза. Походить моє ім'я з арабської мови. Звідси воно потрапило в тюркські мови. Але як же люди все переплутали!

Казахи словом **каун** називають і кавуни, і дині.

Турки кажуть **каун**, **кавун** лише на диню.

Поляки кажуть **кавон** на гарбуз.

Росіяни цього слова не вживають, вони на нас кажуть **арбуз**.

Усе переплуталось!

«РОСТІТЬ, РОСТІТЬ, ОГІРОЧКИ, В ЧОТИРИ ЛИСТОЧКИ»

Це слова з народної пісні. Нема в наших піснях ні баклажанів, ні помідорів, ні редиски, ні кабачків. Можна подумати, що огірки не чужинці, раз вони навіть у піснях наших оспівані. То які ж вони — свої чи чужі?

Вони — чужинці, земляки баклажанів. Огірки були завезені в Європу з Індії, де їх вирощують уже понад три тисячі років. Огірки у нас настільки узвичаїлися, що ніхто їх не вважає ні ласощами, ні екзотикою. Просто одні їх люблять більше, інші — менше, інші зовсім не люблять. А от римський імператор Тіберій вимагав цілий рік подавати йому на обід свіжі огірки. А де було їх взяти взимку, коли теплиць ще не винайшли? Доводилося його слугам вдаватися до всіляких хитрощів. Так, вони ставили скриньки з розсадою на колеса і повертали їх за сонцем. На розсаду цілий день лилося сонячне

тепло, вона швидко росла. А далі бідним слугам допомагала тепла італійська земля, нагріта сонцем, — огірки росли.

А ви бачили стиглі огірки? Вони такі великі, товсті, з твердою темно-коричневою шкіркою (з них красиві корови виходять, якщо з сірників зробити ноги, роги і хвіст). Це огірки, які спеціально залишають на грядці, — на той рік на насіння.

— Значить, те, що ми їмо, є незрілим, зеленим овочем?

— Так, навіть назва їхня про це говорить. Греки називали огірок — **агурос**, а це слово утворене від **аорос** — «незрілий». Від грецького слова **агурос** пішло слов'янське **огур**, з якого українці зробили **огірок**, а росіяни **огур-ец**.

Хоч як повільно рухається огіркове огудиння, та потиху-помалу огірки розповзлися по світу. Серед цієї великої родини є й малесенькі ніжинські огірочки, і велетенські індійські огірки, кожен з яких може важити до 5 кілограмів і досягати метрової довжини. Оце так **огір-ище!**

СЕЛЯНОЧКА-РЕДЬКА І ПАННОЧКА-РЕДИСКА

І редька, і редиска ростуть на городах наших поряд. От ми і думаємо, що вони однолітки. А насправді сестра-редька значно старша. Вона з'явилася на селянських городах Росії ще в XVI столітті і була повсякденною їжею селян. Там навіть пісеньку про неї співали: «Редька з квасом, редька с маслом, редька просто, редька так».

А редиска — панночка. Це була їжа багатіїв у минулому. У нас вона з'явилася недавно, хоч у світі

Редька !

її знають дуже давно. Ще три тисячоліття тому її вирощували в Китаї, давно відома вона була і в Єгипті, Японії, Греції. Родом вона з Середньої Азії.

Назви обох — і панночки і селяночки — одного кореня. А ім'я їхнє — «корінь», **радікс** по-латині. Назву редьки ми взяли від німців, які казали на неї **радік**. Назва редиски прийшла разом з нею з Франції у XVIII столітті. Французи казали **редис**, а вже **-ка** додали ми самі.

Ой, а ми ж забули ще про одну сестричку — **ріпку**! Назва в неї таємнича. Це слово блукає з мови в мову, а звідкіля взялося — невідомо.

Пам'ятаєте казку про ріпку? І яка вона виросла — пам'ятаєте? Так от, це вже не казка, таку ріпку вдалося нарешті виростити. Це сталося в Японії. Там виростили редьку, а не ріпку, проте ця редька важила майже 30 кілограмів! Таких велетнів японці вирощують тепер багато, тільки, на жаль, у нас ця редька не ростиме. Їй потрібен спеціальний ґрунт. Та й неабиякий — з вулканічним попелом! А де його у нас узяти?

Хоч як пишається панночка-редиска своїм рум'яним личком і ніжним смаком, все ж вона належить до простого роду. Її родина — це ріпа, редька, бруква, хрін, суріпиця. Правда, є в цій родині ще й ніжна, пахуча квітка — левкой. Та й вона виведена із звичайного бур'яну — суріпиці.

ЗА ЦАРЯ ГОРОХА, ЯК БУЛО ЛЮДЕЙ ТРОХИ

Скажете, що не було такого царя? І справді, не було. Не було й царя Тимка, за якого «земля була тонка». Це все примовки, які означають «дуже давно».

Видно, й горох дуже давній, якщо про нього така примовка є? Бо ж є ще і «як горох при дорозі» («дуже погано»), і «як горохом сипати» («швидко говорити»), і «як об стінку горохом» («ніщо не впливає»).

Горох люди вирощують так само давно, як і пшеницю. Вчені, розкопуючи місця, де колись були людські поселення, знаходять горошини, вирощені ще в кам'яному і бронзовому віках. Збереглися на землі й дикі родичі гороху — в Італії та на Кавказі.

Як люди ставилися до гороху? З повагою, звичайно. У стародавніх греків та римлян горох був хлібом для бідних. Слов'яни почали сіяти горох, починаючи з шостого століття. Тепер він є майже в усіх країнах.

І слово **горох** теж дуже давнє. Вважають, що воно спочатку означало «тертий».

Пам'ятаєте, звідки взяли назви пшона та пшениці? Від «пхати» — «товкти». А назва гороху — від «терти». Виходить, що для людей, які давали рослинам ці назви, що було найважливішим? Як можна споживати цю рослину. Важко жилося цим далеким

нашим предкам, вони були постійно голодні, завжди шукали їжу.

А сам Горох про себе сказав би так:

— Я не дуже смачний, зате я дуже сильний! Я сильніший за всіх своїх родичів! Я навіть можу розірвати корабель!

— Стривай, про що це ти?

Ага, це він згадав одну історію, описану в книзі К. Паустовського «Чорне море». Там розповідається про те, як горох, в який потрапила вода, почав проростати в трюмі корабля. Він при цьому розбухав, збільшувався, тиснув на борти корабля — і розірвав його.

І справді, горох — рослина сильна й витривала. Він пережив усі природні незгоди, які траплялися за тисячі років, і продовжує жити. Тільки у наш час він перестав бути «другим хлібом». «Другим хлібом» стала картопля.

ЛІАНА, ЯКА ЗВЕТЬСЯ КВАСОЛЯ

Ліани — рослини тропічних лісів. Вони не мають міцного стовбура і не можуть рости вгору самі — їм обов'язково потрібна опора. От вони й чіпляються за найближчі дерева вусиками або просто обвиваються навколо них. У нас теж є ліани: це виноград, хміль, плющ і навіть невисока скромна трава — берізка. До ліан належить і квасоля.

На полях індіанців квасолю садили між рядками маїсу, щоб вона мала по чому витися. В Грузії, де дуже люблять квасолю, селяни теж висаджують її між рядками кукурудзи — як колись індіанці.

На землі сьогодні є дуже багато сортів квасолі — неоднакової форми, розміру, кольору. Є серед

цієї квасоляної родини й зовсім чудні «діти». В Японії та в Кореї росте дрібненька квасоля — не кругла, а кутаста, уявляєте? Цю квасолю японці мелють на борошно, а з нього роблять найдивовижніші речі, починаючи від пиріжків і цукерок і закінчуючи пудрою та шампунем.

Назва квасолі не позичена, а власна. Вона грецька. А як ішла до нас — ви вже знаєте: з грецької мови в латинську, з латинської в німецьку, з німецької в польську. А там і до нас недалеко було.

ВСИПАТИ ВАМ БОБУ?

А ви мене всі спитаєте: «За що?» Бо **всипати бобу, задати бобу** — це «набити», а без причини бити негоже. З бобами є ще одна приказка: **сидіти на бобах** — «залишитися без нічого».

— І що воно за біб такий? Відомо про нього, що він родич гороху і квасолі, що на городах наших, коли там усе цвіте і буяє, його не дуже й видно. А от у минулому...

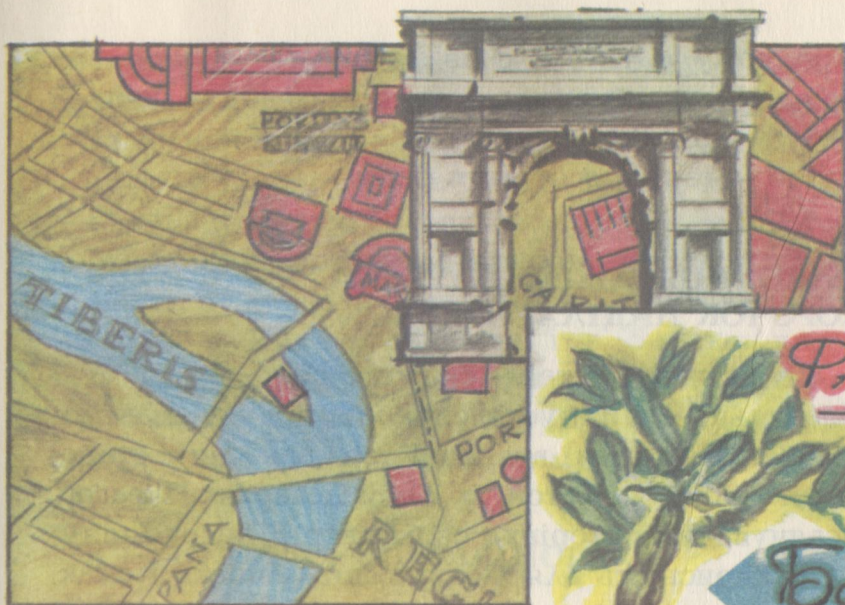
— Яка слава була у мене в минулому! — починає згадувати Біб. — Які пристрасті палахкотіли навколо мене в Греції та в Римі!

— Та що ти видумуєш! Біб — і раптом пристрасті!

— Тому що я був заборонений! У Стародавній Греції дітям багатих і славетних родин заборонялося не те що їсти боби, а навіть доторкатися до бобового кущика! На квіти не дозволялося навіть дивитися!

— Але чому?

— Ви бачили мої квіти? Вони схожі на білих метеликів з чорними оксамитовими плямами. Вони прекрасні! Та забобонні люди видумали, що ми небезпеч-

Стародавній Рим

ні, що нас позначили боги! Вони, мовляв, поставили чорну пляму на білу квітку, щоб попередити людей!

— А що було далі?

— Далі? Стародавній Рим перейняв від греків зневагу до нас, бобів. Римські багатії з презирством ставилися до **фаби** (так вони нас називали). Верховний служитель бога Юпітера не мав права навіть вимовити слово **фаба**, бо це, бачите, принизило б його! Зате простий народ у Римі страх як любив мене! На кожному кроці, а особливо біля цирку, чулися вигуки: «Фаба! Фаба!» Це вуличні торговці пропонували гарячі смажені боби — улюблені ласощі простих людей. Мабуть, тому багатії й ненавиділи мене, що народ мене любив. А зараз!.. Зараз у Римі замість фаби жують якусь гуму!..

— А чому ж ти **біб**, а не **фаба**?

— А це те самісіньке, дивись: **фаба** — **бабо** — **боб**, **буб**, **біб**... Гарно, правда?

— Біб — гарно, а от **дати бобу** — не дуже...

«БІЛОЛИЦЯ, ДЖЕНДЖУРИСТА, СОРОЧОК НАДІЛА ТРИСТА...»

— Та це ж капуста! — скажете ви.

Правильно, це Капуста, споконвіку дуже шанована особа. Навіть такі визначні державні діячі стародавнього світу, як Катон, як Юлій Цезар, як Піфагор, присвячували їй сторінки своїх творів, високо цінували її корисність для людини, поживність і смак. Хіба можна після цього всього не їсти капусту?

— Чи давно вона живе у нас?

Дуже давно. Її привезли грецькі й римські поселенці найперш до Криму, а вже звідтіля вона вирушила далі — завойовувати наші землі. Про неї згадується в книгах, написаних в Київській Русі. Уже там її звать **капуста**. Значить, привезли її до нас разом з цією назвою.

Та ця її назва виникла не одразу. У латинській мові було два різних слова: **композ(і)та**, воно означало «квашення», «варіння», а ще «суміш», і **капуціум** — «головка капусти». Німці взяли собі — разом з капустою — слово **капуціум** і скоротили його. Стало **капуз**. А далі події розвивалися так: ці два слова — **композ(і)та** і **капуз** — склалися — і вийшло **капузта**, **капуста**. Тільки робилося це далеко не одразу, а поступово.

Усі ви бачили капусту, бачили її «триста сорочок». Як ви думаєте, що це в неї? Листки?

Зовсім ні, це не листки. Листя на капусті з'являєть-

ся лише на другий рік, коли головку з корінцем садовлять в землю — на насіння. Тоді з головки виростають пагінці, на них з'являються листки, квіти, а потім і насіння. А що ж тоді в капусти?

Виявляється, що головка капусти — це величезна верхня брунька з такими ж величезними лусочками. Бруньки на деревах бачили? Вони вкриті коричневими лусочками зверху. Оце і в бруньки-капусти такі ж лусочки, тільки дуже великі й соковиті.

Цю величезну бруньку створила матінка-природа, але їй у цьому допомогли люди.

Я — ЧПОЛЛО, ЧПОЛЛІНО!

— Це в Італії ти Чіполліно, а в нас ти навіть не Цибуліно, а звичайнісінька цибуля!

— А моє походження? А ім'я? А заслуги?

— Ану розкажи про свої заслуги! Послухаємо!

— Згода, розкажу. Родом я з Азії. І досі мої дикі родичі живуть у горах Афганістану, Уралу, Туркменії. Живу я серед людей давно: шість тисяч років тому мене вже вирощували в Єгипті. Відтоді я оточена людською увагою, повагою й усілякими забобонами. Коли єгиптянин хотів довести, що він каже правду, він клав перед собою купку цибулин і урочисто клявся ними. Уявляєш, яка це була повага до мене?

Люди вірили, що я можу захистити їх від усіх хвороб. Тому коли лютували такі страшні хвороби, як холера або чума, люди вивішували перед входом до жител вінки цибулі — відстрашити і відігнати ними хворобу.

— А звідки взялася у людей така віра?

— У мене є невидима зброя, рідина, яка, швидко

випаровуючись, заходить людям в очі. Нею я захищаюсь від ворогів. Але цією невидимою зброєю я можу захистити й людину. Як? Я можу вбивати носіїв багатьох хвороб: туберкульозу, дизентерії, тифу. Тільки для цього мої головки треба їсти, а не вивішувати вінки біля дверей.

— А тепер розкажи, якими шляхами ти йшла з Риму до Києва?

— А ось як. У Стародавньому Римі я була **цепула**, пізніше в Італії — **чіполло**, **чіполліно**, у німців — **ціболле**, **цвіболле**, у поляків — **цибуля** і в Києві — **цибуля**.

— Є така приказка: «Цибуля — то панна з гір, що має на собі сто шкір». Ти згодна з нею?

— Правильна приказка: і походжу з гір, і маю сто — не сто, але багато шкір!

ЧАСНИК-ЧАРІВНИК

У стародавньому світі не лише цибуля, а й часник вважався лікарем-цілителем. В Єгипті, наприклад, ним лікували все, починаючи від зубного болю і закінчуючи чумою.

У чарівну силу часнику вірили не лише в дав-

нину, не лише в Єгипті та в Індії, а й пізніше — у нас на Кавказі, наприклад. Тут на шию дитини вішали зашиту в торбинку маленьку головку часнику. В Угорщині головку часнику клали в колиску новонародженого. Люди вірили в те, що запах часнику може відігнати від дитини злих духів. Навіть римські воїни перед битвою жували зубки часнику, щоб стати ще хоробрішими.

— От тому я — Часник-Чарівник!

— Не ти, брате, і не я, — сказала Цибуля, — а оті легкі, летючі, невидимі **Фітонциди**, які є і в тобі, і в мені, і в інших рослинах. Вони захищають від ворогів тебе, а разом з тобою і людей.

— Вони як звуться? Повтори, сестро!

— Вони звуться **фітонциди** — «захисники рослин».

— Від чого «захисники»?

— Нас вони захищають від наших ненажерливих ворогів, а людей — від багатьох хвороб: від ревматизму, від безсоння, від високого тиску.

— То значить я таки — Часник-Чарівник!

— Ні, ти Часник-Чесальник, Часник-Зубастик, Часник-Гребінчик! Адже твоє ім'я походить від **чесати**, бо твоя головка розділяється, як і гребінець, на зубчики!

ВІНОК З ПЕТРУШКИ

Що ми знаємо про петрушку? Ми її просто добре знаємо — пахучу, зелену, кучеряву, знаємо, що росте вона на кожному городі, що кладуть її в суп і в салат. Знаємо, що в ній повно вітамінів — у 5 разів більше, ніж у яблуках. Знаємо, що її треба їсти щодня. Але щоб з петрушки — та вінок?

А от ви тільки уявіть собі, який пишний, зелений, кучерявий вінок може вийти зі свіжої зеленої петрушки!

Це ми зараз вважаємо її звичайною, а в Стародавній Греції вона вважалася рослиною особливою: про неї говорилося в книжках, її вирощували в садах. Чому в садах? Бо з неї плели вінки для героїв. Грецьких героїв і переможців на Олімпійських іграх вшановували так: їм одягали на голову майстерно сплетені з зелені петрушки вінки.

— А за що її так поважали греки?

— Вони її добре знали, бо вона їх «рідна» рослина. От вони й бачили, як петрушка діє на людину — знімає втому, зміцнює сили. А походить вона з півдня Греції — з царства сірого каменю. Звідси походить і її грецька назва — **петроселіон** — «камінна селера». Слово **петрос** означає «камінь» (це саме означає й ім'я Петро); **селіон** — це «селера, сельдерей». А далі, коли ця рослина пішла гуляти по світу, друга частина її імені загубилася.

— Як це?

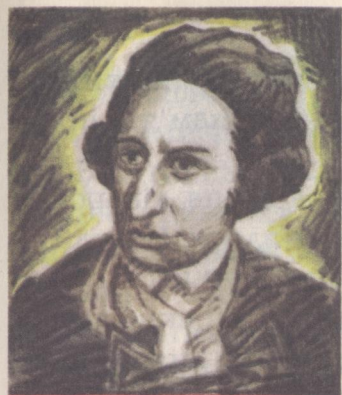
— А так: німці вже казали скорочено **петерсільс**, чехи — ще коротше — **петржаль**. Тут **селери** вже майже не видно. А вже далі залишився тільки один **петрос**.

— А мені здавалося, що **петрушка** — це від **Петрушка, Петруша, Петро**.

— Ні, вони виникли незалежно одне від одного — назва рослини й ім'я людини.

— А яка доля була у **селіона** — **селери**?

— Свого часу вона теж була дикоростучою рослиною. Тільки прийшла вона до людей не з гір, як петрушка, а з боліт. Далеко не одразу селера стала їстівною рослиною. Спочатку її взяли в сади —

Donceville Fryx

35°

40°

45°

Istola Berandira

за її красиву, пишну зелень. З неї теж плели вінки — на похорон, її садовили на могилах — як пам'ять про померлого.

У середні віки селера була проголошена лікарською рослиною. Ставлення до неї змінилося. Слава її поступово, але неухильно росла. Прислужився цьому англійський мореплавець Джеймс Кук, який тричі плавав довкола світу. Він сповістив, що дика селера врятувала його команду від цинги. Матроси Кука знайшли дику селеру на берегах Нової Зеландії, коли цинга вже лютувала серед них.

Бачите, скільки добра принесли людям дві скромні сестри — петрушка і селера.

«ОЙ ВИШЕНЬКО-ЧЕРЕШЕНЬКО, ЧОМ РЯСНО НЕ РОДИШ?»

Думаєте, що випадково у цій народній пісні **вишенька-черешенька** — одне слово? Ні, не випадково. По-перше, тому, що вишня і черешня — близькі родички. А по-друге, тому, що назви цих двох дерев настільки переплуталися, що важко навіть утримати в голові, в якій мові що і чим зветься.

У ботаніці **черешня** зветься, якщо перекласти назву з латинської мови, «пташина вишня». Виходить, що черешень взагалі немає, а є «людська вишня» і «пташина вишня»?

Коли ботаніки черешню називали «пташиною вишнею», вони мали на увазі лісову черешню — пташину годувальницю. Це дерево — велетень, дерево-довгожитель. Воно сягає верхів'ям столітніх дубів і живе до ста років.

Проте люди в Європі давно вже «приручили» дику черешню і викохують її в своїх садах — струн-

ку, пишнолисту, облиту красивими, блискучими, великими плодами.

В латинській мові словом **черезія** називали культурну римську вишню. Пізніше це слово потрапило до багатьох мов — саме як назва вишні: у французькій мові — **сіріз**, в англійській — **черрі**, в німецькій — **кірше**. У нас же словом **черешня** називають сестру вишні. Чому так сталося? Бо у слов'ян уже була назва цього дерева і його плодів, було вже слово **вишня**. Це дуже старе слово. Таке старе, що коріння його губиться десь у мороці тисячоліть. Учені гадають, що цей корінь був схожий на **уікс**. Так стародавні люди називали дерева, які виділяють клей. Отой запашний коричневий клей на стовбурі вишні — «жувальну гуму» наших прапрадідів.

Ви тільки уявіть собі, які два дуже старі і дуже далекі слова поєдналися в такому лагідному звертанні — «вишенько-черешенько»!

ПРО ГРАФА КІНХОНА, МАЛЯРІЮ ТА ХІНІН

Почнемо зі слова **малярія**. Хто знає, що це таке? Сьогодні це слово можна почути лише зрідка. Це назва хвороби, яка колись косила людей, доки проти неї не знайшли ліків. По-українськи цю хворобу ще звать **пропасниця** — від **пропасти**. Страшна і невиліковна була це хвороба.

Люди помічали, що найчастіше на неї хворіють жителі заболочених місцевостей. Тому й вирішили, що важкі болотні тумани, гнілі болотні випари — причина захворювання. Звідси й назва хвороби: **маля** по-італійськи «поганий», **арія** — «повітря», «хвороба від поганого повітря».

Тільки значно пізніше люди зрозуміли, що не повітря приносить хворобу, а болотяні комарі. Почалося осушування небезпечних боліт, комарів знищували різними способами, з'явилися й ліки проти малярії. Але це все було пізніше, переважно в нашому вже столітті. А ми повернемося на три століття назад.

У 1638 році в Перу захворіла на малярію дружина віце-короля графиня Кінхон. Лікувала її стара індіанка. Вона давала графині пити відвар з кори якогось місцевого дерева. Графиня одужала. Та ось захворів сам віце-король, граф Кінхон. Король Іспанії, якому належало Перу, відкликав графа, і він хворий повернувся до Іспанії, взявши з собою запас таємничої лікувальної кори.

Проте іспанські лікарі не зуміли розкрити секрет приготування ліків з цієї кори, і граф Кінхон помер.

Малярія, яку своїми укусами переносять комарі від хворої людини на здорову, продовжує косити людей. Хворіють королі й жебраки, полководці й прості воїни, а рятунку немає.

Та ось розноситься вістка, що лікар Тальбор вилікував від малярії англійського короля Карла II, потім французького короля Людовика XIV.

Чим же рятував своїх хворих лікар Тальбор? Виявляється, що цього він і сам не знав. Він лікував їх порошком, який дали йому в одному монастирі. А ченці цього монастиря недавно повернулися з далеких мандрів, з Америки, звідки й привезли порошок.

Таємниця ліків від малярії була розкрита лише через століття. А було це так.

Один французький дослідник, перебуваючи в Південній Америці, натрапив на незнайоме в Європі

дерево. Місцеві жителі розповідали йому дивовижні історії про цілющі властивості цього дерева. Французький дослідник надіслав відомому ботаніку Карлу Ліннею зразки кори, листя, стебел і такий опис дерева: «Воно вічнозелене, середнього розміру, любить високі місця, узвишся, навесні цвіте пахучими квітами». На честь графа Кінхона, який першим привіз в Європу кору цього дерева, ботаніки назвали рослину **цінхона**.

— Чому не **кінхона**? — питаєте ви.

Бо в різних мовах прізвище графа читається по-різному — залежно від того, як вимовляється у цій мові початкова латинська буква с. Тому це прізвище вимовляють і як Кінхон, і Сінхон, і Цінхон, і Чінхон, і Хінхон.

А ліки, виготовлені з кори дерева **цінхон**, назвали **хіна**. Це слово з мови індіанської народності кечуа, яка живе в Перу, Болівії та в інших країнах Південної Америки. У мові кечуа є слово **кінакіна** — «кора». Це слово, скорочене і спрощене іншими мовами, стало назвою ліків. І правильно, бо хто першими відкрив **хіну**? Індіанці кечуа.

А ІМ'Я У ВАС ЧИЄ, АКАЦІЄ?

— Як то чиє? Моє власне! Прекрасне ім'я, старовинне, ще давньогрецьке. Не розумію, що ви хочете цим сказати!

— А ви не гарячкуйте, шановна! Давайте поговоримо спокійно. Звідкіля ви родом?

— Моя батьківщина — Північна Америка, узбережжя Атлантичного океану.

— Не пригадуєте, як вас там називали?

— Не пам'ятаю... Акація, мабуть, як же інакше?

— Ні, шановна! Дома вас називали **робінія**. Пригадали? А от справжня **акація**, ім'я якої ви привласнили, росте в Австралії. Вона схожа на вас, це правда. У неї такий самий стовбур, і листя подібне до вашого. От тільки на зріст вона менша — це скоріше кущ, ніж дерево, та ще квіти інші. Оце і є справжня акація.

Ображена Акація ніяк не могла заспокоїтись.

— Ну то й що? А мімоза? Та, що росте на Кавказі? У неї, по-вашому, чие ім'я?

— Ага-а-а! Он ви про що! Так ота мімоза і є австралійська акація, справжнісінька! Ім'я, щоправда, у неї чуже...

— От бачите! А ви на мене кажете!

— Не будемо, шановна, хоч і несправжня Акаціє, сваритися. Краще ви розкажіть правду про себе, а Мімоза розкаже про себе.

Усе ще сердита Акація колюче буркнула:

— Нехай вона починає...

Мімоза засоромилася спочатку, трохи помовчала, а потім все ж заговорила:

— Мене завезли на Чорноморське узбережжя як дивину, як прикрасу для парків і садів. Та скоро я так буйно розрослася, що переступила через огорожі цих парків і садів, щоб вільно гуляти по всьому узбережжю. Я стала, як кажуть на мене люди, «дикоростучою». Це образливо, звичайно. Та коли на початку березня я зацвітаю, очі всіх людей звернені до моїх ніжних, жовтих, пухнастих кульок-квіточок, які ще й так приємно пахнуть. Тоді мої гілочки везуть у ті краї, де ще холодно, де лежать сніги, і люди милуються мною — провісницею весни.

— А ви знаєте що-небудь про ту мімозу, яка давала вам своє ім'я,— про справжню мімозу?

— Знаю. Вона росте в Бразилії. У нас її можна побачити лише в оранжереях, бо для неї навіть тут, на Кавказі, холодно. У справжньої мімози є одна особливість: свої листочки, схожі на листя акації, тільки дрібніші, вона вміє складати і навіть опускати. Так вона робить вночі. Проте так само вона складає свої листочки і начебто завмирає, коли вдарити її або хоча б доторкнутися до неї. Її

й назвали **мімоза** за те, що вона вміє змінюватися, начебто передражнюючи когось, вміє грати, наче актриса. **Мімоза** від грецького **мімос** — «актор», «наслідувач». Я, на жаль, цього робити зі своїм листям не вмію, хоч і кажуть на мене — **мімоза**.

Мімоза замовкла, обізвалася акація.

— На українські землі я прийшла у XVIII столітті. Наприкінці XVIII століття у молодому ще місті Одеса уже був цілий гай білої акації, завезеної сюди з Італії та Іспанії. Дуже швидко мені вдалося завоювати увесь південь України, а все тому, що була я невибагливою і не вимагала багато вологи.

— А знаєте, про що б вас запитала, приміром, яблуна? Вона сказала б: «А яка з тебе користь?»

Акація знову розсердилася. Колючки на ній наче наїжилися.

— Як то — яка? Адже я не потребую догляду, росту, де посадять, даю затишок і прохолоду, затримую пилюку на вулицях, затримую пісок своїм корінням! Цього мало? А ще з мене роблять ліки! А мед! Ви знаєте, який мед з моїх квітів? Мало того, що він густий, солодкий, майже прозорий, він ще й дуже корисний!

— Та все ж, шановна, яблука на вас не ростуть.

— Подумаєш, яблука! Та ви знаєте, що я вмію? Я вмію передбачати землетрус!

І ви, мої читачі, не повірили, і мені важко було повірити. А все ж це правда. Один японський вчений вирішив довести, що не лише звірі й риби відчують наближення землетрусу. Він вважав, що це вміють робити й дерева. Довгі роки він вивчав акацію, спостерігав за нею вдень і вночі. Він бачив, які зміни, непомітні для нас з вами, відбуваються в акації, коли

наближається землетрус. Так він зумів попередити про 80 землетрусів у Токійському районі.

Акація сказала:

— Я це вмю, а от чи вміє це робити ваша хвалена яблуня — я не знаю!

Цього ще ніхто не знає.

ЧОМУ БІДНУ СМОРОДИНУ ТАК ПОГАНО НАЗВАЛИ?

— Вам здається, що це хороша назва? Ану пригадайте, які слова мають схожий корінь. Пригадали? **Сморід, смердіти, смердючий...** Бр-р... Які неприємні слова!

Але **смородина** зовсім не ображається на нас за таку свою назву. Адже її так назвали дуже давно. Можливо, це слово тоді означало щось інше?

Виявляється, що в давнину було таке слово, спільне для предків усіх слов'ян, — **сморда, смордіна**. Це слово означало «сильний запах». Зверніть увагу — «сильний», а не «поганий». Тому в різних слов'янських мовах таку назву давали рослинам, які мали виразний, сильний запах. Ось докази.

У болгар **смордлика** — «черемха», у македонців **смордина** — «оливкове дерево», у сербів та хорватів **смрдьлика** — «горобина». А тепер пригадаймо, як сильно пахне молодий листочок смородини, особливо коли його потерти. І пахне він зовсім не погано, а гостро й сильно.

Запитайте у своїх друзів, що це таке: «Вона чорна, але зараз біла, бо зелена». Ми з вами знаємо, про кого це сказано, правда?

ЯКИЙ ЦЕ КОЛІР — МАЛИНОВИЙ?

Дивне питання, правда? «Малиновий колір — це колір достиглої малини», — скажете ви. Правильно, а достигла малина якого кольору? Отут одразу відповісти важко, треба подумати, чи ж не так?

Спочатку малина буває біла. Вона ще зовсім незріла, їсти її не можна. Далі вона стає рожевою, ще далі — яскраво-рожевою. Проте вона ще несмачна — тверда, кисла або «ніяка». Та ось малина достигла — стала м'якою, пахучою, солодкою. А колір? Якого кольору стигла малина? Якимось одним словом цей колір назвати важко: вона і червона, і рожева водночас, а ще наче синюватим туманцем вкрита. А як перезріє, стає темною, коричнево-сизою. Одним словом: малина «кольорова», а зовсім точно сказати одним словом важко.

А ви знаєте — ми з вами вгадали! «Кольорова» — це якраз те слово, яке ми шукаємо.

Було колись — дуже давно — слово, корінь якого — **мел** — люди вживали при називанні кольорів. Тільки у різних мовах словом цим називали неоднакові кольори. Стародавні індуси словом з цим коренем називали чорний колір, греки — також чорний, але ще й червоний. У латинській мові слово з коренем **мел** позначало чорний колір, у литовській — голубий; є мови, в яких слово з цим коренем означає «пляма». У багатьох мовах від цього зниклого кореня залишився слід — назва **малини**.

НЕВЖЕ ОЖИНА — РОДИЧКА ЇЖАКА?

Спочатку скажіть, чи впізнаєте ви ожину в лісі? Давайте пригадаємо, яка вона.

Росте ожина в ярах, побіля лісових доріг і стежок, плететься або стелеться по землі. Стебла у неї довгі, гнучкі, вкриті густими колючками, листя зі споду теж колюче. Ягоди ожини схожі на малину, тільки вони синювато-чорного кольору. Ці ягоди не такі солодкі, як малина, але приємні на смак і корисні.

Українська назва цієї рослини — **ожина** — заховала свої колючки, а от послухайте, як вона зветься в інших народів: у росіян — **ежевїка**, у чехів — **сжіна**, у поляків — **єжина**. Бачите, як стирчать з кожного слова їжаківі колючки?

Тільки **ожину** назвали не на честь їжака. Їх обох назвали «**колючками**», бо було колись у слов'ян таке слово — **еже**. Означало воно «колючка».

ЛІСОВА ЯГОДА СУНИЦЯ

Хто їх не знає і хто їх не любить — оці дрібненькі, непомітні серед листя, але такі запашні й солодкі ягідки! І ростуть вони у лісах на величезних просторах слов'янських земель, і зветься майже в усіх слов'ян однаково — і однаково незрозуміло: у поль-

ській мові — **суниця, соніца, сумніца**, у сербській — **суниця**, у болгарській — **суниця**, в деяких говірках російських і білоруських — теж **суниця**.

Що це за слово і звідки воно?

Спочатку давайте пригадаємо, як росте суниця. Вона нижніми своїми листочками стелиться по землі і навіть гілочка з ягідками і та хилиться, а «вусики» її розповзаються гадючками на всі боки від кущика. От звідси й назва. «Стелитися» — це ще й **никнути**, «лягати **ниць**», а є ще й **виникати** — «підніматися (з землі)». У давнину було ще слово **суніца** — корінь той самий, від **никнути**. Ось звідси й пішла назва ягоди — «та, що никне до землі».

«ОЙ ЗАЦВІЛА РОЖА КРАЙ ВІКНА...»

— **Рожа** — це **роза, троянда**? Три назви в однієї квітки?

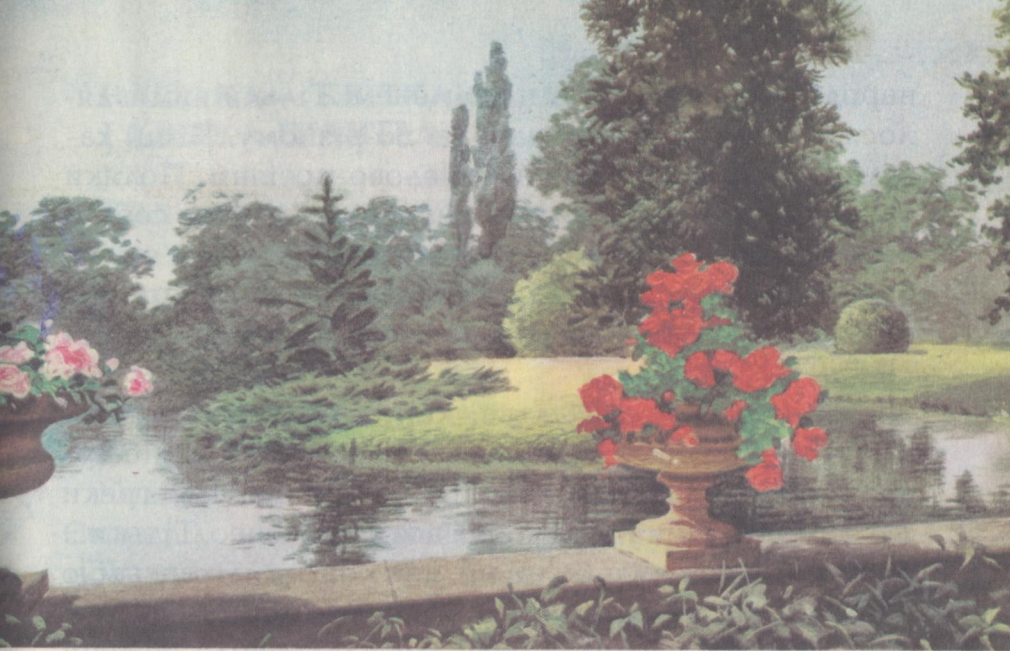
Раптом обізвалися два голоси:

— Та подивіться на нас! Ми ж такі неоднакові, такі несхожі!

І справді, подивіться: **роза-троянда** — це розлогий кущ з пишними, пахучими, багатопелюстковими квітами і колючками на стеблах і листі. **Рожа-мальва** — це високі гінкі пагони світло-зеленого кольору, на яких, наче метелики, сидять великі ніжні квіти з тонкими пелюстками — білі або рожеві чи темно-червоні.

А про свої імена нехай вони самі розкажуть.

— Я — Троянда, королева квітів. Батьківщина моя — Азія. Іран. З Ірану походить і моє ім'я. Мене вирощували ще стародавні греки, вони звали мене **родон**. Мене дуже любили стародавні римляни. Вони звали мене **роза**. Звідси я пішла до інших

Трианда

Мальва

народів Європи, уже з цим іменем. Тільки вимовлялося моє ім'я у різних народів по-різному. Німці казали **розе**, від них узяли це слово росіяни. Поляки казали **ружа**, чехи — **руже**, українці взяли собі й **ружу**, й **рожу**, й **розу**. Тільки треба запам'ятати, що **роза** — це я, Троянда, королева квітів, а **рожа** — це ота моя — хоч і висока, та все ж непоказна — сусідка!

— Я — скромна Мальва, квітка селянських квітичків та городів, невибаглива, проста, але для багатьох улюблена, а людям відома здавна. Ще греки та римляни цінували і розводили мене. Тільки... Тільки я для них була не квіткою, а лікарською рослиною і... салатом. Вони мене й назвали **мальвою**.

— Чекай, чекай! — обізвалася Троянда. — Вони тебе їли?! Який жах! Я такого щось не пам'ятаю...

— З моїх молодих листочків люди готували поживні, корисні для здоров'я салати, — скромно відповіла Мальва.

— Їсти квітку!.. Який жах! Яка жорстокість! — обурювалася Троянда.

— А я не дивуюсь людям. Адже вони навіть твої пелюстки — пелюстки Королеви квітів! — і ті їдять.

— Ну хіба можна порівнювати! З моїх квітів роблять дорогоцінне масло, з пелюсток варять чудове варення! А то — салат!.. Фі!

Не дивуйтесь Троянді. Вона — Королева квітів, а всі королеви, як відомо, істоти вередливі й примхливі, це ви з казок знаєте. Але яка ж вона прекрасна! Які запашні й пишні у неї квіти! За цю пишність греки і назвали її **тріандафіло** — «тридцятипелюсткова». По дорозі до нас слово **філо** — «пелюстки» загубилося, зосталося **тріанда** — **троянда**. А головне — усі пелюстки в неї залишилися!

НАГІДКА — КВІТКА-ОКРАСА І КВІТКА-ЦІЛИТЕЛЬКА

Така це для нас звична квітка: є вона на кожному городі, на клумбах і просто на полі. Вона й сама висіється — не горда, і сусіда потисне — як кожна дикоростуча рослина. Одним словом, нагідка вмє за себе постояти!

Своя квітка, правда? А не своя, виявляється, теж чужинка, «переселенка».

Колись, ще в часи середньовіччя, з півдня Європи до нас було завезено рослину з яскраво-жовтими веселими квітами й світло-зеленим соковитим листям. І запах у цих квітів приємний, і самі квіти красиві, і догляду не потребують — невибагливі. Поступово ці чужинки стали звичними й у нас.

Російською мовою їх прозвали «ноготками». Їхнє насіння дуже нагадує «ноготки» — кігтики у кішки: таке ж загнуте, гостре з одного кінця.

На Україні російську назву **ноготки** переробили на **нагідки**. Назва квітки втратила зв'язок з «кігтками».

Це сьогодні нагідка — майже бур'ян, а був час, коли ця гостя з далекого теплого півдня вважалася рідкісною, навіть «королівською» квіткою.

Так, у XV столітті нагідки в Європі увійшли у моду: їх розводили у Франції та в інших європейських країнах, їх дуже любила французька королева Маргарита Валуа. І сьогодні у Люксембурзькому саду в Парижі стоїть статуя цієї королеви, а в руках у неї квітка — нагідка.

— А що вам нагадує слово **календула**? Правда, щось неприємне? А що — згадати важко.

Я вам підкажу: з'їв морозиво, заболіло горло,

ангіна, температура, полоскання хворого горла...
А чим полощете? Календулою!

Так от, оця календула — це і є нагідка, тільки це її латинська назва. А що вона означає?

Стародавні римляни **календами** називали перший день кожного з дванадцяти місяців. Значить, нагідка у себе на батьківщині цвіла протягом року, так що кожні **календи** заставляли її квітучою. Звідси й назва.

Візьміть у руки квітку нагідки і придивіться до неї уважно. Ви побачите, що це не квітка, а цілий квітник. Кожна квітка складається з безлічі дрібненьких квіточок, так наче згорнутих кимось у малесенькі трубочки.

Про цілющі властивості нагідки-календули люди довідалися порівняно недавно. До ХІХ століття її вирощували лише заради красивих квітів. Потім до неї придивилися пильніше — і виявилось, що в ній є багато лікувальних речовин. Так квітка-окраса стала ще й квіткою-цілителькою.

Нагідка

— Та хіба ж вона римська? Вона ж наша! Подивіться навкруги: ось великі, красиві, яскраві ромашки на клумбах, ось менші і нижчі, але такі ж пахучі й привабливі ромашки на луках, а ось зовсім дрібненькі обабіч дороги. А ви кажете — **римська...**

Нехай про себе скаже сама ромашка.

— Я — **хамемелюм романум** — «ромашка римська» по-латині. Білі пелюстки мої — то білий лікарський халат, бо я — рослина лікарська. Славилася я не своєю красою, а тим, що лікувала дітей і дорослих від багатьох хвороб. У різних старовинних книгах про лікування травами мене називали і **роман**, і **романова трава**, і **романовий цвіт**. З цією назвою я живу у багатьох народів. Зверніть увагу: «римський» — **романум**, бо Рим по-італійськи — **Рома**, от і я **романська квітка, ромашка**.

Красива і добра квітка ромашка у білому лікарському халатику зі своїх пелюсток. Вона вірно служить людям уже багато століть.

МАГНОЛІЯ, БЕГОНІЯ, КАМЕЛІЯ

— Правда, ці слова — назви вишуканих рідкісних квітів — чимось схожі? А чим? У них однакові закінчення **-ія**, чужі, незнайомі корені. Квіти теж, мабуть, чужі, завезені звідкілясь, бо «на волі» вони не ростуть, а лише в оранжереях, та в парках, та хіба ще у хатах. Їх диких родичів ми на своїх луках та в лісах не бачимо.

Ну що ж, нехай самі про себе розкажуть, раз ми про них нічого не знаємо.

— Я — **Камелія**, вічнозелене дерево або кущ з ніжними, схожими на троянди, квітами. Привіз мене в Європу з Японії у 1791 році італійський дослідник Камеллі.

На його честь мене й назвали **камелія**.

— Я — **Бегонія**, невеликий кущик з дуже красивим листям і маленькими яскравими квітами. Моє велике листя, схоже на серце і вкрите світлими візерунками, ви бачите в багатьох домівках і на клумбах. На честь французького ботаніка-любителя Бегона, який жив у XVII столітті, мене назвали **бегонія**.

Магнолія

— Я — **Магнолія**, дерево або кущ з великими білими, рожевими або бузковими квітами. Пелюстки моїх квітів тверді, наче зроблені з красивої світлої шкіри. Родом я з теплих країв. Назвали мене на честь французького ботаніка XVII століття Маньоля. Прізвище це по-французьки писалося Магноль, а читалося — Маньоль. Мене чомусь назвали так, як писалося, — **магнолія**.

ПРОЛІСОК-ПРОЛІЗОК

— То яка, по-вашому, назва правильна? **Про-лісок** чи **про-лізок**?

— Немає такого слова — **пролізок**, — скажете ви. — Є **пролісок**. Адже саме так зветься ця перша весняна квітка. І росте вона тільки в лісі, більш ніде. Тому й зветься **пролісок**.

— А як вона сходить, як росте? Бачили?

Ще в лісі лежить сніг. Під деревами, в затінку, він твердий, а там, де його дістають промені весняного сонця, він уже схожий на крижане мереживо, вкрите тоненькою льодовою корою.

Але що це?!

Крізь товщу торішнього листу, крізь сніг і льодову кору пробиваються, пролазять якісь зелені трубочки! Це майбутня квітка, туго загорнута своїм листком, — такий собі маленький зелений спис! Він відважно пробиває «дах» з листя й снігу, вилазить до сонця і розкручується, викидаючи ніжні, запахні квіти. То як їх насправді треба називати після цього? — **Пролізки!**

Проте поступово це слово почали вимовляти як **проліски**, пов'язуючи з лісом, а не з їхньою героїчною вдачею — **пролізанням** крізь сніг.

«БАРВІНОК НА ВІНОК, А ПОЛИН НА ВІНИК»

Барвінок оспіваний у багатьох піснях нашого народу й у віршах багатьох поетів. Він супроводив наших з вами предків від колиски й до могили. У барвінку купали немовлят, щоб вони росли гарними й здоровими. Барвінкові вінки носили дівчата: адже він ріс біля кожної криниці і завжди був під рукою. Барвінок садовили на могилах — на знак вічної пам'яті про померлих.

І хоч як давно росте він на Україні, і хоч як ми до нього звикли, а все ж він — чужинець. І назва у нього чужинська. Сьогодні є це слово і в нас, і в білорусів, і в росіян, і в чехів, а все ж воно не слов'янське. В латинській мові рослина звалася **вінка, первінка**, а корінь цього слова означав «обв'язувати», «обвивати». З **первінка** слов'яни зробили **барвінок**, а квітку взяли собі.

Про лікувальну силу барвінку знали ще в Стародавньому Світі. У часи середньовіччя темні люди приписували барвінку надприродну силу. Вони вважали, що барвінок може захистити людину, яка має його при собі, від усього злого. Тому часто барвінок вивішували над дверима; його ніколи не викидали на смітник, а лише в річку чи в ставок, щоб він не загинув від спраги.

Ми цінуємо барвінок за його «лікарську допомогу»: з нього виготовляють ліки від дуже важких хвороб. Але не менше ми цінуємо його за витончену красу.

Напровесні візьміть у руки одну маленьку гілочку барвінку — щоб була квітка і кілька листочків — і роздивіться цю гілочку уважно. Вона прекрасна —

наче намальована геніальним художником. Листочки тверді, темні, блискучі, а квіти м'які, світлі, кольору весняного неба. Подумайте тільки: ним милувалися люди вже тисячі років тому!

«...А ПОЛИН — НА ВІНИК?»

Ні, він не лише на віник, бо з нього і ліки, і їжа для овець та верблюдів, кіз та коней. А ще полин уміє укріплювати піски, щоб піщані горби не «подорожували» і не засипали водою.

Назву полину пояснюють по-різному. Одні кажуть, що полин — від **половий** — «сивий», інші дослідники з цим не погоджуються, кажуть, що **полин** від забутого давнього слова **полеті** — «горіти». А слово **горіти** і **гіркий** між собою тісно пов'язані. От і виходить, що **гіркий полин палить, обпалює**, коли його покуштувати.

У сивого полину є ще чорнявий брат — **чорнобиль**. У нього чорнувато-буре стебло і темні суцвіття.

Назва у нього прозора: **чорно-биль**, тобто «чорна билина», «чорне стебло».

У долину є ще дві таємничі, непрозорі назви — **нехворощ** і **євшан**. Перша — слов'янська, друга — тюркська. Значить, росте полин на величезних просторах Європи та Азії, сиві хвилі його гойдає степовий вітер — і так уже тисячі років...

**«ДЕ ЖУРАВКА ХОДИЛА,
ТАМ ПШЕНИЦЯ ВРОДИЛА,
ДЕ ЖУРАВЕЛЬ ПОХОДИВ,
ТАМ КУКІЛЬ УРОДИВ»**

У пісні **пшениця** і **кукіль** поряд. Отак і в природі: де пшениця, там і кукіль. А що таке **кукіль**? Це така собі польова квітка, блідо-рожева, схожа на дзвіночок. Стебло у неї високе, світле, листя сивувато-зелене, вузьке. Росте кукіль найчастіше в житі, у пшениці, серед льону. Хоч і красива це квітка, та все ж вона — наш ворог. В зернятах насіння куколю є отрута. Якщо багато цих зерняток потрапляє у хліб, ним можна отруїтися. Тому споконвіку хлібороби боролися і борються з цією квіткою.

Людям ця рослина відома давно. Про це говорять майже однакові назви куколю в усіх слов'янських мовах: **кукіль**, **куколь**, **коколь**, **кукель**, **конколь**. І скрізь можна побачити слід одного ще праслов'янського слова.

Це слово **конкол**.

Що це за слово? А ви прислухайтесь, як воно звучить: **кон-кол, кон-кол...** Наче хтось б'є у великий дзвін, правда? Бо й справді квітки куколю нагадують дзвін. Це помітили навіть англійці, які кажуть на кукіль **кокл**, і німці, які кажуть **кльоккенблум**.

Форму дзвіночка має не лише кукіль. І лілея — дзвін, і сон, і тюльпан, навіть конвалія — це низочка маленьких дзвіночків. А є й просто **дзвіночки** — такі славні синьо-лілові квіти, які й по-російськи звуться «**колокольчики**».

НЕВЖЕ ЛОБОДА — РОДИЧКА ЛЕБЕДЯ?

— Ну як можуть бути родичами бур'ян і птах? — скажете ви.

— Не вони самі родичі, а їхні імена. У них спільне походження. Обидва слова пішли від одного — від латинського слова **альбус**, яке означає «білий».

Чому так сталося? Про білих лебедів ми вже говорили, а от чи біла лобода? Подивимося на неї уважно. Бачите, листя в неї начебто присипане білим пилком, особливо нижня частина листка. І коли вітер пригинає лободу, листя на вітрі здається білим. Звідси й назва.

— А лобода хороша?

— Скоріше погана, хоча деякі її сорти навіть вживають як їжу. А погана вона тому, що вона — бур'ян. Бур'яни борються за своє місце під сонцем і глушать все навколо себе, займаючи дедалі більші й більші площі. Як і всякий бур'ян, лобода дуже стійка й живуча.

А ось і доказ: під час розкопок у Данії вчені знайшли глибоко під землею насіння лободи. Воно про-

лежало без сонця й повітря 1700 років. А коли його посіяли, це насіння,— зійшла звичайнісінька лобода!

ЗВІРОБІЙ — ДІРОБІЙ — ДЖЕРАБАЙ

Про нього кажуть, що він лікує від дев'яноста дев'яти хвороб. Недарма ж і назву йому дали таку: **звіро-бій!** Не лише хворобу, а й звіра б'є!

Проте з назвою у цієї рослини якраз і не все гаразд. Кажуть, що спочатку у нас його звали **діробій**, бо в нього листя дірчасте. А ще кажуть, що звіробій — це перероблена казахська назва рослини: був **джерабай** — «зцілитель ран», став звіробій — «пострах на звірів».

Найточніша його назва, яка і називає цю рослину правильно,— це **джерабай**. Люди давно помітили, що ця трава з жовтенькими квітками і дірчастим листом загоює рани. Тому й вирішили, що звіробій «може все», лікує всі хвороби. Вже триста років тому сибіряки гоїли рани звіробоем. Чутки про це дійшли до Москви. І от 1638 року сибірський воєвода Ромодановський одержує з Москви царську грамоту. В ній велено збирати звіробій, сушити його, молоти на борошно і надсилати до Москви щороку мішок цього борошна. Купці, які їздили в Сибір за хутром, торгували й звіробоем.

Чи й справді звіробій лікує?

Так, він прискорює заживлення ран, лікує опіки й виразки. Так що слава, яку він здобував понад тисячу років тому в чужих краях, а потім і в нас,— справжня.

ЧОМУ ТАТАРСЬКЕ ЗІЛЛЯ — ТАТАРСЬКЕ?

— Бо воно таки татарське. Татари залишили на нашій землі багато різних — добрих і поганих — слідів. Серед них і один зелений слід. Разом з татарами, які нападали на наші землі, грабували їх, а людей забирали в полон, прийшла й залишилась у нас жити одна рослина. На Україні народ назвав її татарським зіллям. Як військо, стоїть по берегах річок і озер це зілля, як списи, стирчать з води його молоді пагони. І пахне воно зовсім не так, як звичайний очерет.

— Навіщо ж татари привезли його з собою? Навіщо вони, вирушаючи в похід, брали з собою живі корінці цього зілля?

— Бо вони вважали, що зілля очищає воду. Зупинившись на березі річки, озера чи ставка, вони дивилися, чи росте там це зілля. Якщо росте — значить, можна спокійно цією водою напувати коней і пити її самим. Якщо не росте — вони кидали у воду корінці зілля. Розрахунок був такий: на наступний рік, коли вони проїжджатимуть тут, зілля вже вкорениться й розростеться.

— А зілля й справді очищає воду?

— Так. Корені татарського зілля, як і цибуля та часник, виділяють фітонциди. А вони накидаються у воді на всіляких збудників хвороб і знищують їх.

— А татари знали про фітонциди?

— Ні, вони знали про наслідки їхньої «роботи». А ці наслідки вони не раз перевірили на собі.

— Що було далі?

— Далі зілля розрослося так, що у XIII століт-

ті було вже добре відоме людям на землях сучасної України, Литви, Польщі.

Та на цьому історія пахучого татарського зілля не кінчається.

У нас на Україні його використовували так: нарізали снопи цього зілля, приносили додому й устеляли ними підлогу в хаті. Крім того, що зілля наповнювало хату приємними, свіжими пахощами, воно ще й убивало всіляких невидимих збудників хвороб. Крім того, починаючи з XII століття, ним селяни лікували малих дітей, хворих на золотуху і рахіт.

У Західну Європу татарське зілля пробиралося зовсім іншими шляхами. Там цю рослину побачили лише в XVI столітті. Проте й тут воно швидко розрослося. На кінець XVII століття цей здичавілий гість з далекого Китаю та Індії розрісся по всій Європі.

— Це його справжнє ім'я — **татарське зілля**?

— Ні, в «паспорті» у нього записано **аїр тростинний**. Аїр від турецького **агір**, а турецьке **агір** — від грецького **акорон** — «водяні іриси». А **татарське зілля** — це його народна назва.

— А їсти його можна?

— Колись давно зацукровані корінці аїру вивозили з Константинополя до німецьких князівств. Пізніше з'явилися більш смачні ласощі, і його перестали їсти. Сьогодні з аїру роблять ліки, ним поліпшують запах мила, зубної пасти, крему.

ХТО БАЧИВ, ЯК ЦВІТЕ ПАПОРОТЬ?

— Хто бачив? — перепитала Папороть. — Казкові герої бачили. У казках і легендах розповідається, що в ніч на Івана Купала я цвіту червоними квітками.

Плапоротъ

До ранку вони начебто відцвітають, а плоди падають і поринають у землю. І начебто з цих небачених ніколи і ніким насінин виростає нова папороть. А той, кому хоч раз вдалося побачити цю квітку, стає щасливою й багатою людиною.

Тільки й сама папороть, і ми з вами знаємо, що це вигадки. Вони з'явилися тому, що люди ніяк не могли зрозуміти, звідки беруться нові кущі папороті, коли на ній немає ні квітів, ні насіння.

— Сьогодні кожен школяр знає, що папороть сіється дрібнесенькими, як мак, спорами, які утворюються на нижній поверхні її листків. А це означає, що папороть не цвіте червоними, як вогники, квітами в ніч на Івана Купала, і нема чого ходити в ліс — та ще вночі! — шукати неіснуючу квітку.

— Як я вас послухаю,— промовила Папороть,— то виходить, що я такий же простенький бур'янець, як кропива або лобода? Помиляєтесь! Якщо хочете знати, то я росла вже в ті часи, коли навколо мене важко тупотіли неповороткі динозаври! Моє листя їли такі звірі, такі чудовиська, про яких ви можете лише в своїх книжках прочитати, а зрідка в музеї побачити!

Папороть помовчала, а потім знову обізвалася.

— І що ви взагалі про мене знаєте! Чи знаєте ви, що в тропічних лісах ростуть і досі мої родичі — дерева десятиметрової висоти з товстим стовбуром і віялом листя на верхівці? Ну, точно, як пальма. А яка у мене велика родина! Кого тільки в ній немає: і папороть-трава, і папороть-кущі, і папороть-мох. Є родичі, які живуть під водою, а є й такі, що ліпляться на сухих сонячних схилах скель. Та найбільше моїх родичів живе в лісах. Та як живе! Крім сестер-дерев, ще є папороті-ліани, корені яких — у

землі, а самі вони, чіпляючись за сусіднє дерево, пнуться все вище й вище — до сонця. А ви про папороть, яка зветься «пташине гніздо», чули? Ні? Тоді розкажу. Росте «пташине гніздо» так. Спочатку на стовбурі якогось дерева з'являється схожа на ліечку трубочка з маленьких листочків. У ній разом з дощовою водою збирається пил, опале листя, якісь комахи. Поступово «ліечка» заповнюється грунтом — і папороть розростається. Уявляете: на чужому стовбурі, в повітрі!

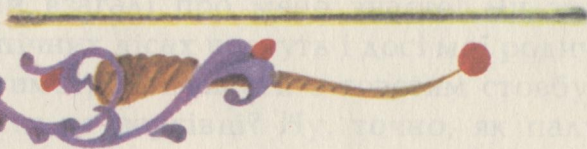
І справді, папороть — рослина дуже давня і дуже дивна. Не менш цікава у неї й назва. В усіх слов'ян ця назва майже однакова: **папороть** (українська), **папоротник** (російська), **папрат** (болгарська), **папроць** (польська). Учені вважають, що в дуже давні часи, ще праслов'янські, рослина звалася **папороть**. Чому така дивна назва? Що вона означає?

Люди, які давали цій рослині назву, вважали, що листя її схоже на крило птаха. А крило пташине у ті далекі часи звалося **портъ**, замість слова «літати» було **прати**. Слова ці з нашої мови зникли, слід їх залишився в імені **папороті**. Значить, наша папороть — рослина не проста, не звичайна, а крилата, хоч нікуди й не літає.

1

ОТУТ Я З ВАМИ, МОЇ ДОРОГІ
ЧИТАЧІ, БУДУ ПРОЩАТИСЯ.
ЗАЛИШИЛОСЯ ЩЕ ДУЖЕ БАГАТО
СЛІВ, ПРО ЯКІ МИ НЕ ГОВОРИЛИ.
ТА Я НЕ ЗНАЮ, ПРО ЯКІ САМЕ
СЛОВА ВИ Б ХОТІЛИ ЩЕ
ПРОЧИТАТИ: ПРО ІМЕНА, МОЖЕ,
А МОЖЕ, ПРО ПРИЗВИЩА, ПРО
НАЗВИ МІСТ ЧИ РІЧОК, ПРО
НАЗВИ ЗБРОЇ ЧИ ГРОШЕЙ...
ПРО ВСЯК ВИПАДОК ПОПРОЩА-
ЮСЯ З ВАМИ — ДО НАСТУПНОЇ
КНИЖКИ!

А яка у мене велика родина! Кого тільки в ній немає:
і папороті-трава і папороті-куща, і папороті-мох.
Є родичі, які живуть під водою, а є й такі, що
лізлять на сухих сонячних схилах скель. Та най-
більше моїх родичів живе в лісах. Та як живуть! Крім
сіктер-дерез, ще є папороті-м'яни, корені яких — у

ЗМІСТ

- 5** Про що ця книжка?
- 7** Наша мова
- 13** Оглянемося назад — у минуле
- 17** Слова розповідають про школу,
папірус, геометрію і хімію,
спорт, карту і
картину, парасольку
- 99** Ви розмовляєте про назви
тварин — кішку,
мавпу, кенгуру,
страуса, слона, лева
- 145** Рослини самі розкажуть
про свою першу назву,
свої заслуги, своїх диких
родичів, свою батьківщину,
свою останню назву, свою
беззахисність, свою красу

Коваль А. П.
К56 Життя і пригоди знайомих незнайом-
ців: Розповіді про мову: Для мол. та
серед. шк. віку / Худож. М. М. Ємелья-
нов.— К. : Веселка, 1990.— 215 с.: іл.

ISBN 5-301-00632-0

Звідки приходять до нас слова? Хто їх придумує?
На ці та на багато інших запитань дасть відповідь книжка
відомого мовознавця, доктора філологічних наук, професора
Київського Держуніверситету А. П. Коваль.

К $\frac{4803640201-173}{M206(04)-90}$ 105 .90.

ББК 81

Литературно-
художественное издание

Коваль Алла Петровна

**ЖИЗНЬ
И ПРИКЛЮЧЕНИЯ
ЗНАКОМЫХ
НЕЗНАКОМЦЕВ**

Рассказы о языке

(На украинском языке)

Для младшего и среднего школьного возраста

Художник

Емельянов Николай Николаевич

Киев «Веселка»

Завідуючий редакцією О. Є. Шевченко

Художній редактор Д. П. Присяжнюк

Технічний редактор Ф. Н. Резник

Коректори І. Ю. Павлоцька, Н. П. Романюк

ИБ № 5195

Здано на виробництво 18.10.89.

Підписано до друку 12.04.90.

Формат 60×90/16. Папір офсетний № 1.

Гарнітура балтика. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 13,5. Умовн. фарб-відб. 55,37.

Обл.-вид. арк. 10,43. Тираж 115 000 пр.

Зам. 9-3559. Ціна 80 к.

Ордена Дружби народів видавництво «Веселка»,
252655, Київ, МСП, Мельникова, 63.

Головне підприємство РВО «Поліграфкнига».
252057, Київ-57, Довженко, 3.